Gedeeld verleden
Gezamenlijke toekomst

Een onderzoek naar de interactie tussen urbs, civitas en topos

URBS

CIVITAS

TOPOS

Gedeeld
Gezamenlijk

verleden
ke toekomst

Rotterdam is niet te filmen
De beelden wisselen te snel
Rotterdam heeft geen verleden
En geen enkele trapgevèl

Rotterdam is niet romantisch
Heeft geen tijd voor flauwekul
Is niet vatbaar voor suggesties
Luistert niet naar slap gelul

´t is niet camera-gevoelig
Lijkt niet mooier dan het is
Het ligt vierkant hoog en hoekig
Gekanteld in het tegenlicht

Rotterdam is geen illusie
Door de camera gewekt
Rotterdam is niet te filmen
Rotterdam is vééls te ècht

Jules Deelder
Vrijwel alle gedichten, 2004

Foto: Lars van Hoeve

VOORWOORD

Beste lezer,

Voor u ligt de thesis getiteld *gedeeld verleden, gezamenlijke toekomst*. Deze thesis is geschreven in opdracht van de Universiteit Utrecht ter afronding van de bacheloropleiding Sociale Geografie en Planologie aan de faculteit Geowetenschappen. Ik maak gebruik van het voorwoord om enkele personen te bedanken voor hun hulp, inzet en enthousiasme.

Speciale dank gaat uit naar professor doctor Hans Renes, tevens mijn begeleider, niet zozeer vanwege de begeleiding zelf, maar meer vanwege zijn persoonlijkheid die me keer op keer inspireerde als student. Ook een woord van dank aan alle medewerkers van de Veldacademie te Rotterdam-Zuid. De Veldacademie is een kenniscentrum voor wijktransformatie opgericht in 2008 als initiatief van Bureau Frontlijn en de Technische Universiteit Delft, faculteit Bouwkunde. Hier werken onderzoekers, studenten en professionals samen met bewoners aan diverse praktijkopgaven. Bij deze integrale gebiedsontwikkelingen staat de kennisontwikkeling en koppeling tussen onderzoek, onderwijs, beleid en uitvoering centraal. Ik heb het geluk gehad in deze inspirerende werkomgeving te mogen werken aan dit onderzoek.

Daarnaast wil ik graag Astrid Karbaat van bureau Monumenten & Cultuurhistorie (stadsontwikkeling Rotterdam) bedanken. Tijdens twee informele gesprekken heb ik veel inspiratie opgedaan en is mijn belangstelling voor cultuurhistorisch onderzoek alleen nog maar meer gegroeid. Ook zou ik graag Henk Miedema van wijkcentrum DOCK en Janet Neijhoft-van den Tol van 'thuishaven' De Nieuwe Nachtegaal willen bedanken voor hun hulp en inzet. Beiden hebben mij op een uiterst prettige manier aan participanten geholpen. Verder wil ik graag professor doctor Martin Dijst en professor doctor Bouke van Gorp van de Universiteit Utrecht bedanken voor de informatie die zij mij hebben gegeven tijdens gesprekken over respectievelijk het tijdruimte-gedrag van individuen en de interpretatiemogelijkheden van adresboeken voor historisch-geografisch onderzoek.

Ook wil ik graag mijn goede vriend Rob van den Boogaart bedanken voor zijn werk als eindredacteur.

Tot slot wil ik alle bewoners van Oud-Charlois bedanken die aan dit onderzoek hebben deelgenomen.

Ik wens u allen veel leesplezier,

Lars van Hoeve

24-01-2014

Ontbreken transparanten

Dit is de digitale versie van mijn bachelor thesis. In de hardcopy van deze rapportage, die in te zien is bij de Veldacademie, zitten ook drie transparanten vellen. Hiernaar wordt verwezen als figuur 4.4.2, 5.4.2 en 6.4.2. Op deze pagina's zijn de ankerpunten ruimtelijke structuur (zie hoofdstuk 4), ruimtelijk functioneren (zie hoofdstuk 5) en ruimtelijke beleving (zie hoofdstuk 6) afgebeeld.

Het was wegens technische redenen onmogelijk om deze pagina's weer te geven in deze digitale versie. Wel verwijs ik u graag naar pagina 80 en 81 waar deze drie ankerpunten als totaal worden afgebeeld.

A well loved past enriches the world around us.
The past lengthens life's reach by linking us with events and people prior to ourselves.

Lowenthal, 1985

Foto: Lars van Hoeve

SAMENVATTING

Ruimtelijke ordening op wijkniveau is tegenwoordig een vorm van integrale gebiedsontwikkeling waarbij in samenspel met bewoners aan complexe en context gevoelige opgaven wordt gewerkt (Healey, 2003; Rooij e.a., 2010). In het onderzoek is vanuit een historisch-geografisch perspectief gekeken naar één van deze opgaven, namelijk het leefbaar houden van de verouderde stadswijk Oud-Charlois te Rotterdam-Zuid. Met behulp van een literatuurstudie, de leefveldenanalyse en de mental mapping-methode is onderzocht *in hoeverre het gebruik en de beleving van herkenningspunten uit het verleden invloed hebben op het ruimtelijk functioneren van de wijk Oud-Charlois*. De structuur van het onderzoek is gebaseerd op en gestructureerd aan de hand van de drie dimensies van de stad, te weten: urbs, civitas en topos (Taverne e.a., 2012). Het onderzoek zal de eerste voorzichtige stappen zetten in een richting die nog niet eerder, vanuit de gekozen invalshoek, is onderzocht. Het onderzoek hoopt hiermee een bijdrage te leveren aan een betere toekomst voor de verouderde stadswijken te Rotterdam-Zuid.

Uit de literatuurstudie blijkt dat de huidige ruimtelijke structuur en gebouwde vorm afhankelijk is van de plek, de periode en de omstandigheden waaronder deze tot stand zijn gekomen (Koster, 2001). Pre-stedelijke elementen worden hierbij gezien als het uitgangspunt voor de aanleg van nieuwe objecten en structuren. Op deze manier ontstaat er een historische gelaagdheid die door iedere inwoner verschillend geïnterpreteerd en gebruikt kan worden. Dit gebruik laat sporen na in de ruimtelijke structuur van de stad en zorgt ervoor dat de identiteit van de inwoners vervlochten raakt met de identiteit van de wijk (Tuan, 1974). De inwoners van de stad koppelen hun persoonlijke identiteit dan ook aan zowel materiële als mentale objecten en structuren die de stad biedt (Van Gorp, 2003). In verouderde stadswijken blijkt deze relatie veelal problematisch te verlopen (Augé, 1995; Relph, 1976; Rooij e.a., 2010).

De affectieve band tussen mens en ruimte wordt gevormd tijdens fysiek contact waarbij impressies en ervaringen worden gedeeld die waarden, normen, overtuigingen en attitudes vormen (Pred, 1984). Omgekeerd beïnvloeden deze impressies en ervaringen de keuzen voor het verloop van paden door ruimte en tijd (Lynch, 1960; Hägerstrand, 1970). Verplaatsingen via deze paden worden beperkt door tijdruimte-beperkingen en gestuurd door mentale processen die het ruimtelijk gebruik, de beleving en waardering beïnvloeden (Dijst, 2006). De gebouwde omgeving kan dan ook worden beschouwd als een mentale constructie gemaakt en verschillend gebruikt, beleefd en gewaardeerd door iedere inwoner (Tuan, 1974). Hoe de inwoners van Oud-Charlois hun wijk gebruiken, beleven en waarderen is empirisch getoetst met behulp van de mental mapping-methode.

Hieruit bleek onder andere dat per participant relatief weinig verplaatsingen worden ondernomen binnen de wijk op regelmatige basis. Een verklaring hiervoor is de relatief hoge leeftijd van de participanten met als bijkomend gevolg de geringere mobiliteit van deze groep. De Arendsweg, Boergoensevliet, Boergoensestraat en Wolphaertsbocht worden het meeste gebruikt voor verplaatsingen binnen de wijk. Langs de belangrijkste noord-zuidverbinding de Boergoensevliet zijn twee grenzen in oost-westelijke richting aangegeven. De Boergoensevliet wordt veel gebruikt voor verplaatsingen richting de Wolphaertsbocht en de Arendsstraat, waar veel verschillende typen activiteitenplaatsen te vinden zijn. Het district rondom het Mezenhof in het zuidoosten van de wijk is opvallend vaak genoemd als district waar men vaak en graag komt. Dit is opvallend te noemen gezien het relatief lage aantal activiteitenplaatsen in dit district. Daarnaast bleek er een verband te bestaan tussen het regelmatig bezoek van districten en het aantal activiteitenplaatsen. Ook blijkt dat het regelmatig gebruiken van paden en knooppunten een positief effect heeft op de herkenbaarheid van oriëntatiepunten.

Aan de hand van bevindingen uit zowel de literatuur als de empirie blijkt dat het gebruik en beleving van herkenningspunten uit het verleden invloed hebben op het ruimtelijk functioneren van de verouderde stadswijk Oud-Charlois. Hierbij beïnvloed de waargenomen actieruimten de keuzes voor het verloop van paden, oftewel de feitelijke actieruimten. Op basis van de combinatie van de verschillende ankerpunten blijkt dan ook een concentratie van herkenningspunten, activiteitenplaatsen en het gebruik, de beleving en waardering hiervan voor te komen op twee fysiek herkenbare plekken in de wijk, namelijk het gebied rondom de Historische kern en het gebied langs de Wolphaertsbocht en Boergoensestraat. Hieruit kan geconcludeerd worden dat op deze locaties een interactie plaatsvindt tussen het fysiek (urbs), sociaal (civitas) en mentaal (topos) functioneren van de stad.

Een grote stad betekent grote eenzaamheid.

Erasmus
Adagia, 1345

Foto: Lars van Hoeve

INHOUD

7 Samenvatting

H1
11 Inleiding
11 1.1 Aanleiding en relevantie
12 1.2 Probleemstelling
13 1.3 Afbakening
13 1.4 Structuur

H2
17 Theorie
17 2.1 De morfoglogische dimensie
17 2.1.1 De Duits-Angelsaksische school
18 2.1.2 De Italiaanse school
18 2.1.3 De Franse school
18 2.1.4 Samenvatting
19 2.2 De sociaal-ruimtelijke dimensie
19 2.2.1 Tijdruimte-gedrag
20 2.2.2 Tijd, ruimte en samenleving
20 2.2.3 Alternatieve visies
21 2.2.4 Samenvatting
22 2.3 De perceptuele dimensie
22 2.3.1 Ruimte en plek
23 2.3.2 De perceptie van de stad
24 2.3.3 Ruimtelijke beleving
24 2.3.4 Samenvatting
25 2.4 Urbs, civitas en topos

H3
29 Methode
29 3.1 Onderzoeksopzet
29 3.1.1 Kwalitatief onderzoek
29 3.1.2 Kwaliteit van kwalitatief onderzoek
30 3.1.3 Dataverzameling & analyse
32 3.2 Definiëren
32 3.3 Operationaliseren

H4
37 Urbs
37 4.1 Polders, dijken en sloten
39 4.2 De ontstaansgeschiedenis van Oud-Charlois
40 4.3 De verstedelijking van Rotterdam-Zuid
44 4.4 Ankerpunten ruimtelijke structuur

H5
47 Civitas
47 5.1 Actieruimte
47 5.1.1 Activity-based approach
47 5.1.2 Typen actieruimte
49 5.1.3 Vorm en grootte actieruimte
49 5.2 Activiteitenplaatsen
57 5.3 Adresboeken
58 5.4 Ankerpunten ruimtelijke functioneren

H6
61 Topos
61 6.1 Gebruik
63 6.2 Beleving
65 6.3 Waardering
74 6.4 Ankerpunten ruimtelijke beleving

H7
77 Conclusie
77 7.1 Conclusie
78 7.2 Discussie
79 7.3 Aanbevelingen

H8
83 Literatuurlijst

Bijlagen

Places are social constructs, but they are created not as bounded wholes, but as open nodal points within a lager set of inter acting systems

Easthope
2004

Foto: Lars van Hoeve

Onder invloed van onder andere de modernisering, globalisering en individualisering van de maatschappij heeft er binnen de wetenschapsfilosofie van de ruimtelijke ordening een paradigmaverschuiving plaatsgevonden (Baum, 1977). Ruimtelijke ordening is een (sociaal) proces geworden waarbij netwerktheorieën en de omgang met actoren en actanten in verschillende krachtenvelden in toenemende mate een rol spelen (Healey, 2003). De complexiteit van deze opgave is vooral zichtbaar in de stad. Steden zijn constant in beweging en onder invloed van de toenemende mobiliteit migreren steeds meer mensen richting de stad. Als gevolg van deze urbanisatie zal naar schatting in het jaar 2030 ruim 60% van de totale wereldbevolking in verstedelijkte gebieden wonen, werken en recreëren. Het leefbaar houden van deze woonmilieus is niet alleen nu, maar vooral op de langere termijn een enorme uitdaging (Rooij e.a., 2010).

De stad is het concentratiepunt van economische, sociale en culturele activiteiten en is een complex ecosysteem waar de bewoner zijn of haar persoonlijke identiteit koppelt aan zowel materiële als mentale objecten en structuren die de stad biedt (Van Gorp, 2003). Zogenaamde verouderde stadswijken (lees: probleem-, kracht- of vogelaarwijken) zijn plekken in het verstedelijkt landschap waar deze relatie veelal problematisch verloopt (Augé, 1995; Relph, 1976). In dit onderzoek wordt deze problematiek vanuit een historisch-geografische invalshoek onderzocht. Hierbij wordt historische geografie opgevat als: '*een vorm van geografie die zich bezighoudt met het bestuderen van de ruimtelijke patronen op het aardoppervlak in hun ontwikkeling in de tijd, of met het schetsen van de toestand waarin ruimtelijke patronen zich bevonden op een bepaald tijdstip in het verleden*' (Vervloet zoals aangehaald in Renes, 1995, p. 6).

Daarnaast is het onderzoek gebaseerd op en gestructureerd aan de hand van de drie dimensies van de stad, te weten: urbs, civitas en topos (Taverne e.a., 2012, pp. 12-20). Hierbij staat urbs voor de morfologische dimensie van de stad, oftewel het ontstaan en de transformatie van de ruimtelijke structuur en gebouwde vorm. Civitas staat voor de sociale-ruimtelijke dimensie van de stad, oftewel het ruimtelijk functioneren van de stad. En topos staat voor de perceptuele dimensie, oftewel het gebruik, de beleving en waardering van de stad.

Wat nu volgt is de aanleiding en relevantie van het onderzoek (zie paragraaf 1.1). Hierna volgt de probleemstelling, waarbij de doelstelling en de vraagstelling gepresenteerd worden (zie paragraaf 1.2). De probleemstelling zal als rode draad door het gehele onderzoek lopen. Vervolgens volgt de afbakening van het onderzoeksgebied (zie paragraaf 1.3). En tot slot volgt de leeswijzer, waarin de structuur van het onderzoek beschreven wordt (zie paragraaf 1.4).

1.1 Aanleiding & relevantie

De Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) heeft de afgelopen zes jaar het onderzoeksprogramma *Urbanisatie & Stadscultuur in de Nederlanden* gefinancierd en gestimuleerd (zie nwo.nl). Dit programma resulteerde onder andere in de publicatie van het boek *Nederland Stedenland: Continuïteit en vernieuwing* (Taverne e.a., 2012). In dit boek wordt de manier waarop het stadsonderzoek plaatsvindt gecategoriseerd binnen de eerder genoemde drie dimensies van de stad. Ook komt naar voren hoe verschillende vakgebieden en wetenschappelijke disciplines samenkomen bij het bestuderen van het fysiek (urbs), sociaal (civitas) en mentaal (topos) functioneren van de stad. Niet alleen de planoloog of geograaf, maar ook de socioloog, de stedenbouwkundige, de antropoloog, de archeoloog, de (kunst)historicus en de (landschaps)architect doet onderzoek naar stadsontwikkeling en stadscultuur. Tijdens de afsluitingsbijeenkomst van het onderzoeksprogramma sprak professor doctor Paul van de Laar over de kansen voor nieuwe studies. Zijn aanbeveling was om de dimensies van de stad niet langer afzonderlijk van elkaar te onderzoeken, maar juist te kijken naar de interactie tussen deze dimensies (Van de Laar, 2012b).

In dit onderzoek zal vanuit een historisch-geografisch perspectief gekeken worden naar deze interactie tussen de fysieke, sociale en mentale wereld van de verouderde stadswijk en haar bewoners. Het onderzoek zal putten uit secundaire bronnen, maar zal daarnaast ook de eerste stappen zetten in een richting die nog niet eerder, vanuit de gekozen invalshoek, is onderzocht. Het karakter van het onderzoek is dan ook exploratief. Doordat er wordt verondersteld dat er in verouderde stadswijken een spanningsveld bestaat tussen de persoonlijke identiteit en de materiële en mentale objecten en structuren die de wijk hen of haar biedt zal het onderzoek daarnaast gericht zijn op de beleving vanuit de gebruikers (lees: bewoners) van de wijk. De stad is dan ook pas echt in balans als bewoners in staat gesteld worden om niet alleen kennis te nemen van het verleden, maar ook de mogelijkheid krijgen om hier een eigen interpretatie aan te geven (Van de Laar, 2012c). Het benutten van het collectieve verleden

sluit tevens aan bij de wens om wetenschap en praktijk dichter bij elkaar te brengen en meer vanuit een bottom-up perspectief te werken. Er zal in dit onderzoek dan ook als een urbane antropoloog te werk worden gegaan, waarbij er niet vanuit een expert-perspectief, maar vanuit het perspectief van de gebruikers wordt gekeken naar de rol van het gebruik, de beleving en waardering van het verleden.

De focus van het onderzoek biedt niet alleen de kaders, maar ook een andere manier van kijken naar het ruimtelijk functioneren en leefbaar houden van verouderde stadswijken. Momenteel kenmerkt Rotterdam-Zuid zich door haar eenzijdige economie, een weinig gedifferentieerde, laagopgeleide beroepsbevolking en een hoge mate van selectieve migratie (Gemeente Rotterdam, 2009; COS, 2013; CBS, 2013). Daarnaast is de van oudsher cruciale relatie tussen de haven als een plek van werk en Rotterdam-Zuid als de plek van wonen vrijwel verdwenen (Meyer, 1999). Dit komt zowel door de aanleg van de nieuwe industrie- en havengebieden de Botlek (1954-1960), Europoort (1958-1965) en de Tweede Maasvlakte (2008-2013) als mede de mindere vraag naar werk door mechanisering, automatisering en de containerisatie (Meyer, 1999).

Het onderzoek hoopt hiermee een bijdrage te leveren aan een betere toekomst voor de wijken te Rotterdam-Zuid, door vanuit een historisch-geografische invalshoek onderzoek te doen naar het ruimtelijk functioneren van de wijk.

1.2 Probleemstelling

Het doel van dit onderzoek is om vanuit een historisch-geografisch perspectief de invloed van het gebruik, de beleving en waardering van het verleden op en het ruimtelijk functioneren van de verouderde stadswijk Oud-Charlois in kaart te brengen. In het onderzoek staat de volgende vraagstelling centraal. Een antwoord op de centrale vraagstelling wordt geformuleerd aan de hand van de verschillende onderzoeksvragen. De vraag die in dit onderzoek centraal staat is:

In hoeverre heeft het gebruik en de beleving van de herkenningspunten uit het verleden invloed op het ruimtelijk functioneren van de verouderde stadswijk Oud-Charlois?

1 *Op welke fysiek herkenbare plekken in de verouderde stadswijk Oud-Charlois is er sprake van een concentratie van verschillende typen herkenningspunten uit het verleden?*

2 *Op welke fysiek herkenbare plekken in de verouderde stadswijk Oud-Charlois is er sprake van een concentratie van activiteitenplaatsen?*

3 *Op welke fysiek herkenbare plekken in de verouderde stadswijk Oud-Charlois is er sprake van een concentratie van het gebruik van paden en knooppunten en de beleving van districten en grenzen?*

1.3 Oud-Charlois

Het onderzoek zal plaatsvinden in de wijk Oud-Charlois, één van de zeven verouderde stadswijken van Rotterdam-Zuid. Samen met de wijken Hillensluis en Katendrecht is Oud-Charlois ontstaan vanuit een historische (dorps)kern, ver voor de daadwerkelijke verstedelijking van het eiland IJsselmonde. De definitieve keuzen voor Oud-Charlois was er één wegens praktische overwegingen, te weten de locatie van de Veldacademie aan de rand van de wijk. Oud-Charlois is gelegen in de deelgemeente Charlois en maakt deel uit van Rotterdam Oud-Zuid. Deze strook vooroorlogse stadswijken loopt van Oud-Charlois in het westen tot de Afrikaanderwijk in het oosten. Direct aan Oud-Charlois grenzen de wijken Carnisse (ten westen), Wielewaal (ten zuiden) en het haven- en industriegebied Waalhaven (ten oosten). Het onderzoeksgebied wordt aan de zuidzijde begrenst door de Kromme Zandweg, aan de westzijde door het emplacement van de Waalhaven Oostzijde, aan de noordzijde door de Nieuwe Maas en de Doklaan en aan de oostzijde door de Dorpsweg (zie figuur 1.3.1).

Op 1 januari 2013 telde Oud-Charlois 13.087 inwoners waarvan 41 procent van Nederlandse komaf. Van deze populatie is meer dan 20 procent ouder dan 55 jaar (COS, 2013). In de wijk Oud-Charlois zijn vier verschillende buurten te onderscheiden. De Historische Kern gebouwd rondom de Clemenskerk, waar winkels en voorzieningen aanwezig zijn. Het Maashavenkwartier, gelegen tussen het Maashavenplein en het metrostation Maashaven. De Dokhavenbuurt en de Charloisse Tuinen. In metingen naar de leefomgeving, de capaciteiten, de sociale binding en de participatie in de wijk scoorde Oud-Charlois tijdens de laatste meting van 2012 een gemiddelde score van 4,9 (COS, 2013). Met een gemiddelde score van 3,5 scoorde Oud-Charlois vooral niet goed op het aspect ervaren/binding.

1.4 Structuur

In deze paragraaf wordt de structuur van het onderzoeksrapport uiteengezet. Grofweg kan dit product onder verdeeld worden in: inleiding, theorie, methode, analyse & resultaten en conclusie.

In hoofdstuk één wordt het onderwerp geïntroduceerd, de aanleiding en relevantie besproken, de probleemstelling geformuleerd, de afbakening van het onderzoeksgebied gegeven en de structuur van het rapport uiteengezet. Hoofdstuk twee vormt het theoretisch kader. Dit hoofdstuk, gebaseerd op een literatuurstudie, geeft inzicht in de centrale begrippen van het onderzoek en sluit af met het conceptueel model. In hoofdstuk drie staat de opzet van het onderzoek centraal. In dit hoofdstuk worden de verschillende methodologische keuzes toegelicht en worden de centrale begrippen en onderzoekseenheden gedefinieerd en geoperationaliseerd. Hierna volgen in de hoofdstukken vier, vijf en zes de kern van het onderzoek. Hoofdstuk vier (urbs) begint met een historisch-geografische analyse van Oud-Charlois en eindigt met een inventarisatie van de herkenningspunten uit het verleden. In dit hoofdstuk wordt de ontstaansgeschiedenis van de ruimtelijke structuur en gebouwde vorm beschreven. In hoofdstuk vijf (civitas) wordt ingegaan op het begrip actieruimten en worden allen activiteitenplaatsen in Oud-Charlois met behulp van de leefveldenanalyse in kaart gebracht. Daarnaast zal met behulp van adresboeken onderzocht worden in hoeverre deze huidige situatie afwijkt van de situatie van 1905 tot en met 1925. In hoofdstuk zes (topos) wordt met behulp van mental maps beschreven hoe de inwoners van Oud-Charlois hun wijk gebruiken, beleven en waarderen. In hoofdstuk zeven vindt een synthese van de resultaten uit de hoofdstukken vier, vijf en zes plaats. Tot slot is in hoofdstuk acht een overzicht geplaatst van de geraadpleegde literatuur. Alle bijlagen zijn te vinden op de cd-rom die terug te vinden is achteraan in de binnenzijde van dit rapport.

Figuur 1.3.1: Afbakening Oud-Charlois te Rotterdam-Zuid

Bron: Veldacademie, 2013

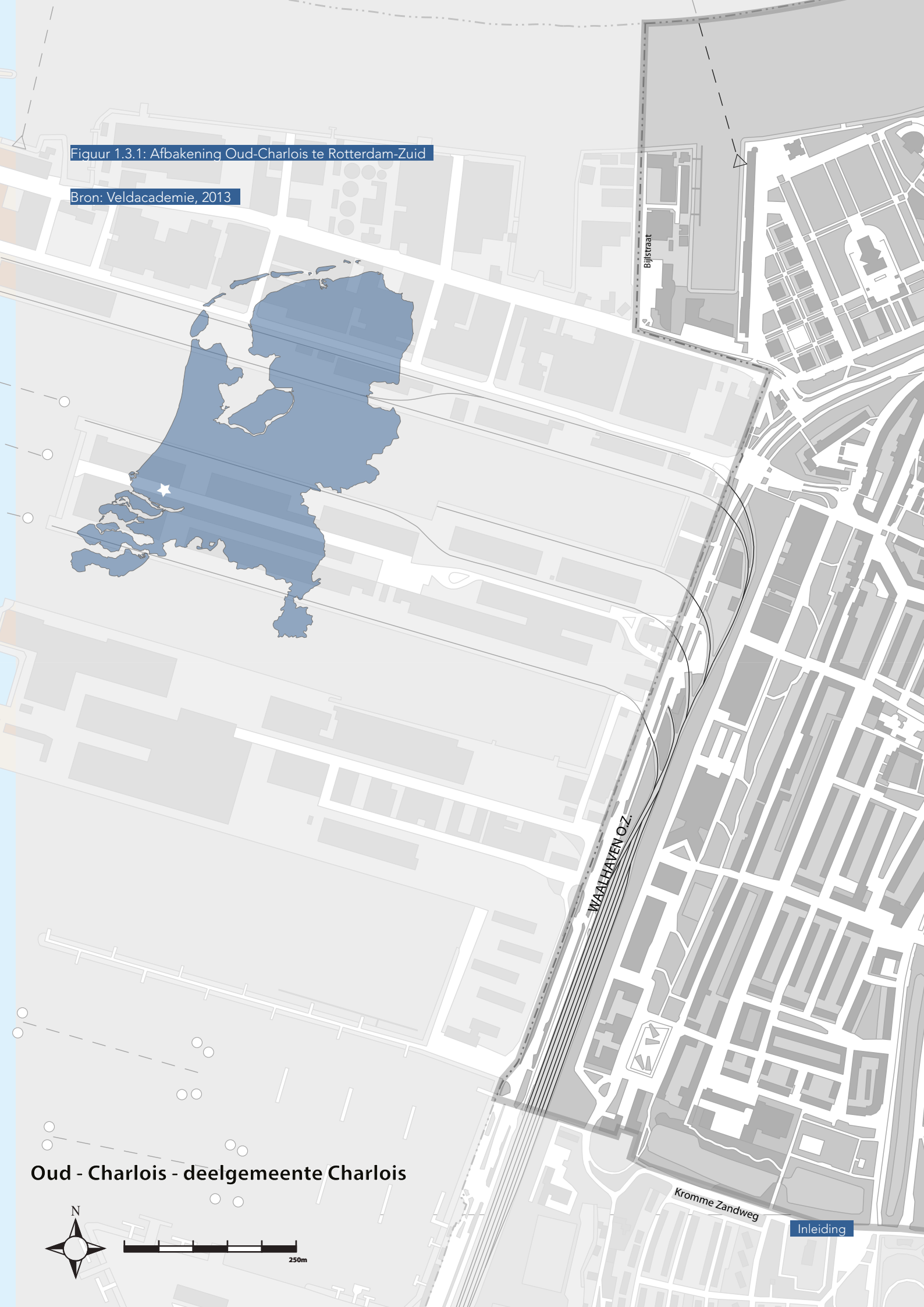

DOKLAAN
MAASTUNNELPLEIN
DORPSWEG
DORPSWEG
0 m
100 m
250 m

Space is abstract. It lacks content; it is broad, open, and empty, inviting the imagination to fill it with substance and illusion; it is possibility and beckoning future.
Place, by contrast, is the past and the present, stability and achievement

Tuan
1975

Foto: Lars van Hoeve

In hoofdstuk één is ingegaan op de aanleiding van dit onderzoek. Tevens is de doelstelling geformuleerd, namelijk vanuit een historisch-geografisch perspectief de invloed van het gebruik, de beleving en waardering van herkenningspunten uit het verleden op het ruimtelijk functioneren van de verouderde stadswijk Oud-Charlois in kaart te brengen. In dit hoofdstuk wordt het theoretisch kader en het conceptueel model gepresenteerd. Ten behoeve van de structuur is dit hoofdstuk opgedeeld in vier paragrafen. De eerste drie paragrafen geven elk een selectie van de literatuur omtrent de ruimtelijke structuur (urbs), het ruimtelijk functioneren (civitas) en de ruimtelijke beleving (topos) van de stad. Achtereenvolgens zijn dit de morfologische, de sociaal-ruimtelijke en de perceptuele dimensie. In de laatste paragraaf wordt aan de hand van het conceptueel model besproken hoe de invloed van het gebruik, de beleving en waardering van herkenningspunten uit het verleden op het ruimtelijk functioneren zal worden benaderd en onderzocht. Informatie over de operationalisering volgt in hoofdstuk drie.

2.1 De morfologische dimensie

In deze paragraaf wordt een selectie gegeven van de literatuur omtrent stadsmorfologisch onderzoek en analyse. Behalve als anders vermeld wordt er verwezen naar het proefschrift van Elwin Alexander Koster uit 2001 getiteld: *Stadsmorfologie: Een proeve van vormgericht onderzoek ten behoeve van stedenbouwhistorisch onderzoek* (Koster, 2001).

Stadsmorfologisch onderzoek is het beschrijven en analyseren van de vormgeving en transformatie van ruimtelijke structuren. De letterlijke vertaling van het begrip morfologie is vormleer en wordt in gebruikt als synoniem voor de veranderingen in de vorm en structuur van de stad. Voor 1960 was het onderzoek naar de stad voornamelijk normatief van aard en probeerde het de ideale stad te schetsen (O'Sullivan, 2000, p. 70). Voorbeelden van dit type onderzoek zijn werken als: *Garden Cities of To-Morrow* van Ebenezer Howard (1902), *Ville Radieuse* van Le Corbusier (1929) en *Broadacre* van Frank Lloyd Wright (1945). Als kritiek op deze stroming wordt het werk vanuit de analytische benadering gezien. Hierbij kan gedacht worden aan werken als *The image of the city* van Kevin Andrew Lynch (1960), T*he Death and Life of Great American Cities* van Jane Jacobs (1961) en *A city is not a tree* van Christopher Alexander (1964).

Binnen de geografie bestaan ook verschillende stromingen, die zich elk op eigen wijze met stedelijke transformatieprocessen bezighouden. De belangrijkste drie stromingen zijn de Duits-Angelsaksische school met haar geografische invalshoek, de Italiaanse school met haar architectonische invalshoek en de Franse school met haar historische invalshoek (Whitehand, 1987b, p. 3). Deze stromingen worden in de volgende subparagrafen beschreven.

2.1.1 De Duits-Angelsaksische school

De Duits-Angelsaksische school vertegenwoordigt de geografische traditie en werd in 1817 voor het eerst beschreven door de Duitse wetenschapper Johann Wolfgang von Goethe. Binnen de Duitse geografie bestonden destijds twee tegenstrijdige visies (Whitehand, 2007, p. 2). Aan de ene kant aanhangers van het fysisch determinisme met Friedrich Ratzel en de gematigde Otto Schlüter. En aan de andere kant aanhangers van de chorologische geografie van Hettner, Richard Hartshorne en Carl Ortwin Sauer. Het is in deze zelfde turbulente periode dat M.G.R. Conzen aan de Universiteit van Berlijn zijn opleiding geografie volgt. In het latere werk van Conzen naar de Engelse steden Whitby (1959), Alnwick (1960) en Newcastle upon Tyne (1962) komen de uiteenlopende opvattingen binnen de Duitse geografie samen en vormen zij de basis voor de huidige Angelsaksische stadsmorfologische methode.

Conzen emigreert in 1933 naar Engeland en met hem de opvattingen van de Duitse stadsgeografie. Tijdens zijn periode aan de Universiteit van Manchester probeert Conzen de bestaande morfologische aanpak te voorzien van een meer theoretische en methodische basis. In 1960 kwam de doorbraak van de Angelsaksische stadsmorfologische methode met de publicatie *Alnwick Northumberland: a study in town-plan analysis* (Conzen, 1960). Hierin introduceerde Conzen de term townscape als het eigenlijke object van stadsmorfologisch onderzoek. Vooral de fysieke driedimensionale vorm en de wetmatigheden in de veranderingen daarvan vormen de zogenaamde *town-plan analysis*. In deze analyse worden drie aspecten onderzocht, namelijk: de plattegrond, de gebouwde omgeving en het grondgebruik. Hoewel Conzen van plan was alle elementen van het stadsbeeld te onderzoeken, beperkte hij zich in zijn studie naar Alnwick tot de analyse van de plattegrond (Conzen, 1960).

De analyse van de plattegrond houdt zich bezig met de relaties tussen de straten en hun ordening, de percelen en hun situering in het bouwblok en de gedeeltes van de percelen die bebouwd zijn (Carmona e.a., 2010, pp.

78-81). Doordat deze elementen in steeds andere vormen en combinaties voorkomen vormen zij de bouwstenen afhankelijk van de plek, de periode en de omstandigheden waaronder ze tot stand zijn gekomen. Deze bouwstenen worden door Conzen planeenheden genoemd. De huidige vorm van deze planeenheden is tot stand gekomen door invloeden van zowel mens als natuur. Een belangrijke factor in deze interactie zijn de pre-stedelijke elementen die als uitgangspunt worden genomen voor de aanleg van nieuwe objecten en structuren. De aanwezigheid van deze objecten en structuren is van groot belang in de stadsmorfologische methode van Conzen.

'Een dergelijke genuanceerde analyse van de plattegrond, waarbij de planeenheden worden geanalyseerd vanuit de gegevens van pre-stedelijke elementen, is het methodisch zwaartepunt binnen het stadsmorfologisch onderzoek geworden' (Koster, 2001, p. 33).

2.1.2 De Italiaanse school

Halverwege de jaren zestig ontstond er zowel in Europa als in de Verenigde Staten een heropleving van het stadsmorfologisch onderzoek. De belangstelling voor de stad en haar bouwtypologieën kreeg voor het eerst vorm in het werk *La valutazione dell'opera architettonica* van Saverio Muratori (1980). Dit werk vormt de theoretische basis voor een ontwerptheorie waarbinnen het gebouwtype centraal staat, het typologisch onderzoek (Carmona e.a., 2010, pp. 78-81). Muratori, Aldo Rossi, Gianfranco Caniggia en andere aanhangers van de Venetiaanse school zien steden als organismen die zijn opgebouwd uit tal van historische lagen, waarin materiële en immateriële artefacten van voorbije culturen liggen opgeslagen. Deze opgeslagen ervaringen worden voortdurend opnieuw geïnterpreteerd en gebruikt. Dit zorgt ervoor dat de ruimtelijke structuur en gebouwde omgeving van steden onderhevig zijn aan voortdurende veranderingen. Centraal in Muratori's typo-morfologische analyse staat de verstrengeling van maatschappelijke verhoudingen met ruimtelijke architectonische structuren (Moudon, 1977). Typologisch onderzoek is in de eerste plaats een cognitief proces. Dat is ook de essentie en diepere betekenis van Muratori's idee van een *storia operante* (actieve geschiedenis), waarin historisch onderzoek en ontwerp uiteindelijk volledig met elkaar samenvallen.

2.1.3 De Franse school

Halverwege de jaren tachtig voerde Francoise Choay samen met Pierre Merlin een verkenning uit naar de stand van zaken binnen het stadsmorfologisch onderzoek. Hierbij richtten zij de aandacht op de studie van André Chastel en Boudon naar het ontstaan van de sociale en ruimtelijke morfologie van het gebied Les Halles in het centrum van Parijs. Volgens Choay en Merlin kan het ontstaan en de transformatie van het stedelijk weefsel alleen plaatsvinden door gebruik te maken van een breed methodologisch scala van technieken. Het 'Les Halles project' is een goed voorbeeld van deze multidisciplinaire benadering waar een combinatie van geografische (Duits-Angelsaksische school), historische (Franse school) en architectonische (Italiaanse school) methoden werden gecombineerd en toegepast.

Chastel en Boudon waren niet alleen geïnteresseerd in de vormverandering van de kavels, maar met name in de dynamiek van het stedelijk programma. Om deze interactie zo exact en compleet mogelijk in beeld te krijgen werd het onderzoek gestructureerd aan de hand van twee fases. In de eerste fase werd het aantal aanwezige percelen geteld. Op basis van deze numerieke analyse komen de wijzigingen in de aantallen kavels als gevolg van processen van deling, opsplitsing en samenvoeging in beeld. Het onderzoek naar Les Halles bevestigt, zoals ook uit het onderzoek van Conzen (1960) blijkt, dat de perceelstructuur na een eerste initiële fase, waarin veel veranderingen plaatsvinden, uiteindelijk relatief stabiel blijft. Om toch uitspraken te doen over de verhouding tussen de aantallen en vorm moet er onderzoek gedaan worden naar de typologische en morfologische veranderingen. Behalve de vorm is de functie van het perceel van belang. De functionele typologie heeft als basis het gebruik van het perceel voor zowel wonen als werken en is gebaseerd op de koppeling van vorm en functie van het gebouw. Ook in het latere werk van Muratori en Caniggia vinden we deze typologische schematisering terug. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat aanvullende transformaties in de loop der tijd zorgen voor een transformatie van de standaardvorm. Het onderzoek naar de vorm van het perceel en de transformatie daarvan komt ook terug in het onderzoek van Conzen, Whitehand en Terry Slater. Dezen spreken van de *building repletion* in de *burgage cycle* en zogenaamde *fringe-belts*.

2.1.4 Samenvatting urbs

In deze paragraaf is een selectie van de literatuur omtrent stadsmorfologisch onderzoek gepresenteerd. Vanuit een historisch-geografisch perspectief zijn achtereenvolgens drie stromingen beschreven. In de Duits-Angelsaksische stroming wordt de verandering in vorm en structuur van de stad benaderd vanuit de bestudering van de plattegrond.

Hierbij bestaat de plattegrond uit planeenheden die steeds in andere vormen en combinaties voorkomen afhankelijk van de plek, de periode en de omstandigheden waaronder ze tot stand zijn gekomen. Belangrijke factoren in deze interactie zijn de pre-stedelijke elementen die als uitgangspunt worden genomen voor de aanleg van nieuwe objecten en structuren. In de Italiaanse school wordt de verandering in vorm en structuur bestudeerd vanuit de historische gelaagdheid van de stad. De objecten en structuren die bewaard zijn gebleven worden voortdurend opnieuw geïnterpreteerd en gebruikt. Dit zorgt ervoor dat de ruimtelijke structuur en gebouwde omgeving van steden onderhevig zijn aan voortdurende veranderingen. In de Franse school wordt aan de hand van een numerieke analyse aangetoond dat de perceelstructuur na een eerste initiële fase, waarin veel veranderingen plaatsvinden, uiteindelijk relatief stabiel blijft. Ook stellen zij het belang van de functionele component centraal in hun onderzoek. In de nu volgende paragraaf wordt nadrukkelijk ingegaan op deze functionele component.

2.2 De sociaal-ruimtelijke dimensie

In deze paragraaf wordt een selectie gegeven van de literatuur omtrent het sociaal-ruimtelijk functioneren van de stad. In het vervolg van deze paragraaf wordt de tijdgeografie gebruikt om de activiteiten (lees: voorzieningen en functies) en de actieruimten van individuen door tijd en ruimte te beschrijven (zie subparagraaf 2.2.1). Hierna wordt een notie gegeven van de veranderende samenleving en de (negatieve) invloed op de interactie tussen fysiek (urbs), sociaal (civitas) en mentaal (topos) (zie subparagraaf 2.2.2). Vervolgens worden drie alternatieve visies beschreven die net als de tijdgeografie het situationeel handelen centraal stellen (zie subparagraaf 2.2.3). Tot slot volgt een samenvatting van deze theoretische inzichten (zie subparagraaf 2.2.4).

2.2.1 Tijdruimte-gedrag

Tijdens het negende Europese congres van de *Regional Science Association* sprak Hägerstrand naar aanleiding van zijn artikel *What about people in regional science?* over de tijdgeografie als een '*four-dimensional view of the world*' (Hägerstrand, 1970, p. 10). Kenmerkend voor Hägerstrand en aanhangers van de *klassieke* tijdgeografie is dat zij streven naar een verbetering van het sociaal-ruimtelijk functioneren, de leefbaarheid en de kwaliteit van het leven (Dijst, 2006, p. 13). Tijdgeografie is gebaseerd op de overtuiging dat niet alleen het individu, maar ook materiële objecten niet kunnen ontsnappen aan de ononderbroken opeenvolging van activiteiten en verplaatsingen in tijd en ruimte (Hägerstrand, 1970). Hierbij worden '*ruimte en tijd als schaarse hulpbronnen beschouwd, die aan bepaalde activiteiten en functies worden toegewezen*' (De Pater & Van der Wusten, 1996, p. 188). Paden kruisen elkaar in de fysieke ruimte op plaatsen waar activiteiten worden ondernomen. Op deze locaties, waar een concentratie van activiteiten en verplaatsingen plaatsvindt, ontstaan ankerpunten. Deze verplaatsingen en activiteiten laten hun sporen na in het verstedelijkt landschap (Dijst, 2006, p. 13). Het gebied waarbinnen de deelnamen aan verplaatsingen en activiteiten plaats kan vinden noemt men de potentiële actieruimten. Deze ruimte is volgens Hägerstrand onderhevig aan drie beperkingen:

1. Fysieke beperkingen: Dit zijn de beperkingen die biofysisch van aard zijn. Hierbij zijn twee typen te onderscheiden, namelijk: tijdsgerichte en ruimtelijke beperking. De belangrijkste tijdsgerichte beperking is onze primaire behoefte aan eten en slaap. Ruimtelijk zijn we beperkt in het feit dat we slechts op één plek tegelijk kunnen zijn en dat de verplaatsing naar een andere plek tijd inneemt (Hägerstrand, 1970, p. 12-14).

2. Koppelbeperkingen: Dit zijn de sociale beperkingen. Het gaat hierbij om de locatie waar en het tijdstip waarop en waartussen activiteiten plaatsvinden. Het gaat dus om middelen en materialen die bepalen waar, wanneer en hoelang een activiteit wordt uitgevoerd. Zo worden er, door het samenkomen van personen, bundels gevormd (Hägerstrand, 1970, pp. 14-16).

3. Zeggenschapsbeperkingen: Dit zijn de beperkingen die de toegankelijkheid van gecontroleerde afgebakende ruimtes beïnvloeden. Deze ruimtes worden domeinen genoemd (Hägerstrand, 1970, p. 16).

Deze beperkingen definiëren het vierdimensionale tijdruimte-traject weergegeven als prisma, oftewel een tijdruimte-diorama. Onder invloed van de tijdruimte-beperkingen kunnen deze prisma's van zowel vorm als grootte veranderen (Dijst, 2006, p. 16). Als deze vorm wordt weergegeven op een plattegrond dan vinden we de potentiële actieruimten (zie figuur 2.2.1) (Dijst, 1995; Lenntorp, 1976). De daadwerkelijke invloed van de zojuist beschreven drie tijdruimte-beperkingen op de potentiële actieruimten wordt in dit onderzoek niet empirisch getoetst. Ten eerste vanwege een puur pragmatische reden, te weten een gebrek aan voldoende tijd, middelen en kennis. En ten tweede ligt de focus bij het in kaart brengen van de ruimtelijke beleving van herkenningspunten uit het verleden.

Figuur 2.2.1: Het verloop van paden binnen de potentiële actieruimte

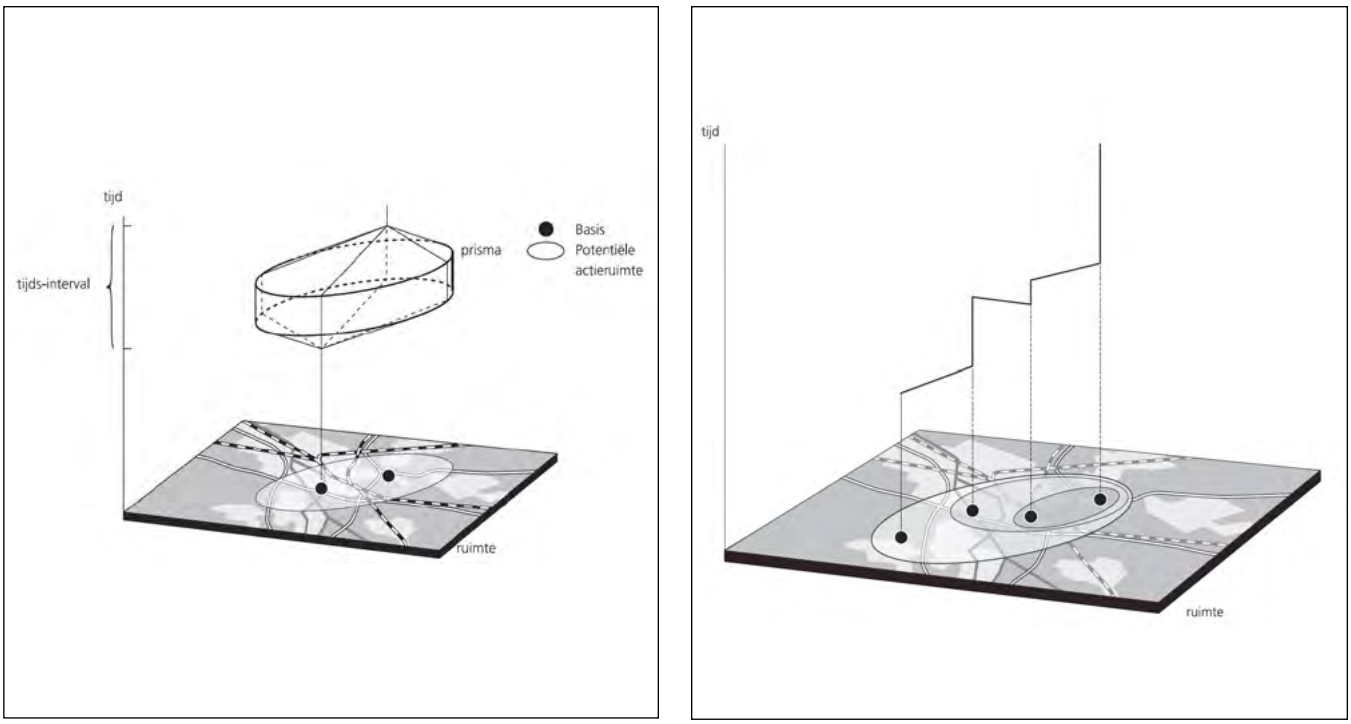

Bron: Dijst, 2006, pp. 15-16

2.2.2 Tijd, ruimte en samenleving

De tijdgeografie is vanuit verschillende perspectieven bekritiseerd met betrekking tot de relatie tussen de materiële en de mentale wereld (Dijst, 2006, pp. 17-19). Oftewel de relatie tussen het individu en zijn of haar omgeving. In deze paragraaf zal eerst een korte notie worden gegeven van de veranderde samenleving als aanleiding van deze kritiek. Hierna zullen drie alternatieve visies volgen die de interactie tussen fysiek, sociaal en mentaal wel behandelen (zie subparagraaf 2.2.3).

De tijdgeografie richt zich op de interactie tussen mens, tijd en ruimte (Hägerstrand, 1970). Door de opkomst van moderne informatie- en communicatietechnologieën (ICT) zijn persoonlijke ontmoetingen niet altijd meer vanzelfsprekend (Dijst, 2006, p. 7). Deze ontwikkeling en andere maatschappelijke ontwikkelingen waren voor de Spaanse socioloog Manuel Castells de aanleiding om een algemene maatschappijtheorie te ontwikkelen waarin hij een beschrijving geeft van deze veranderde samenleving (Castells, 1996). Deze postmoderne theorie beschrijft de samenleving als een netwerk '*waarin het genereren, verwerken en versturen van informatie via computergestuurde netwerken fundamenteel is*' (Dijst, 2006, p. 4). Als gevolg van deze steeds snellere vervoer- en communicatiesystemen verplaatsen *space of flows* zich steeds sneller binnen verschillende ruimtelijke schaalniveaus (Castells, 1996). Met als gevolg dat het sociale leven (civitas) zich steeds meer los maakt van de ruimtelijke structuur (urbs). Bertolini en Dijst stellen: '*Het stedelijk leven is als het ware vluchtend geworden, losgeweekt van de fysieke stedelijke omgeving*' (Bertolini & Dijst, 2000, p. 39). Dit fenomeen waarbij gebeurtenissen niet langer verbonden zijn aan een vaste locatie wordt *spaceless place* genoemd (Castels, 1996).

Dijst (2006) beschrijft drie alternatieve visies die evenals de tijdgeografie het situationeel handelen centraal stellen, maar waarbij wel aandacht is besteed aan de interactie tussen fysiek, sociaal en mentaal. Dit zijn de structuratietheorie, de attitudetheorie en de actor-netwerktheorie.

2.2.3 Alternatieve visies

De structuratietheorie van Anthony Giddens (1984) legt de nadruk op de invloed van het individu in relatie tot de ruimtelijke structuur voor activiteiten in tijd en ruimte (Giddens, 1984). Civitas en urbs beïnvloeden elkaar wederzijds (Dijst, 2006, p. 20). De Amerikaanse geograaf Allan Pred stelt dat tijdens fysiek contact impressies en ervaringen worden gedeeld die waarden, normen, overtuigingen en attituden vormen (Pred, 1981; 1984). Omgekeerd beïnvloeden deze impressies en ervaringen de keuzen voor verloop van paden.

De attitudetheorie kent haar oorsprong in de psychologie en sluit goed aan bij de zojuist beschreven aannames van Pred. Een attitude wordt hierbij opgevat als: '*een subjectieve waardering van een bepaald object, die een persoon aanzet om zich op een bepaalde manier te gedragen ten opzichte van dat object*' (Ajzen, 1987 zoals aangehaald door Dijst, 2006, p. 25). Uit het onderzoek Attitudes and the Prediction of Behavior van Stephen Kraus (1995) is gebleken dat attitudes slechte voorspellers voor gedragkeuzen zijn (Dijst, 2006, p. 25). Deze relatie tussen attitude en gedrag is bestudeerd aan de hand van enkele theoretische modellen. Hierbij kan de *Theory of Planned Bahaviour* (TPB) van Icek Ajzen uit 1991 gezien worden als de voorloper van het huidige *Extended Model of Goal-directed Behaviour* (EMGB) van Perugini & Conner uit 2000 (zie figuur 2.2.2). In de EMGB wordt intentie (*volition*) gezien als tussenliggende factor tussen attitude en gedrag (Dijst, 2006, p. 25). Deze intenties worden volgens Perugini & Conner (2000) gevoed door motivatie(s), oftewel *behavioural desire* (Perugini & Conner, 2000, p. 706). Uitgangspunt in de EMGB is dat, net zoals in de tijdgeografie, individuen doelen nastreven en activiteiten ondernemen. De kans dat een activiteit daadwerkelijk wordt ondernomen is afhankelijk van drie factoren, namelijk: (1) de drang (*goal desirability*), (2) de inspanning (*goal feasibility*) en (3) de verwachte emoties (*anticipated emotions*). Daarnaast is de omgeving of situatie waarin het individu zich bevindt bepalend voor het gedrag wat hij of zij vertoont. De omgeving beïnvloedt het gedrag op drie manieren, namelijk: via sociale druk (*subjective norms*), het subjectieve vertrouwen (*subjective behavioural control*) en het feitelijk vertrouwen (*actual behavioural control*). Tot slot spelen gewoontes een rol in gedragskeuzen (Dijst, 2006, pp. 25-27).

Figuur 2.2.2: Extended Model of Goal-directed Behaviour

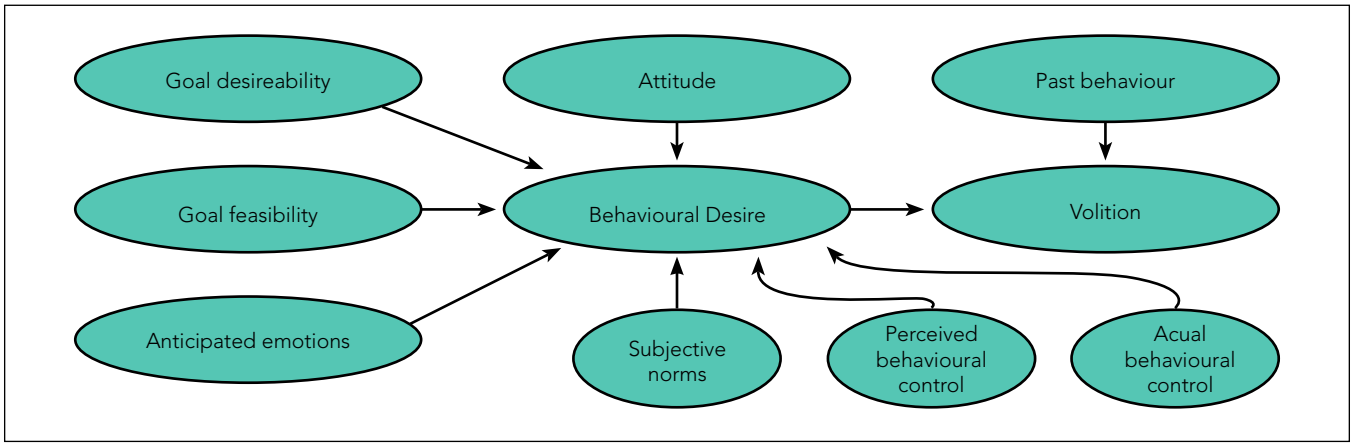

Bron: Dijst, 2006, p. 25

De Actor Netwerk Theorie (ANT) is ontwikkeld door Bruno Latour (2004; 2005), Michel Callon (1986) en John Law (1992). Centraal staat dat mensen en niet-mensen, oftewel actanten, in principe gelijk aan elkaar zijn, in de zin dat mensen en niet-mensen elkaar kunnen beïnvloeden. Het vermogen van actanten om de wereld om zich heen te beïnvloeden wordt agency genoemd. Law (1992) stelt dat zonder deze blijvende interactie er niets zou blijven bestaan. In de ANT wordt ook het begrip translatie gebruikt om verplaatsing en verandering aan te geven. De manier waarop translatie tot stand komt is eerst door Callon (1986) en later door Latour (2004) vertaald in vier fases namelijk: verwondering, consultatie, hiërarchie en institutie. Hierdoor kunnen zowel doelen als gevoelens van de actanten wijzigen.

2.2.4 Samenvatting civitas

In de tijdgeografie staan keuzen omtrent gedrag in tijd en ruimte centraal. Hierbij worden tijd en ruimte als schaarse hulpbronnen beschouwd die onderhevig zijn aan een drietal beperkingen, namelijk: fysieke, koppel- en zeggenschapsbeperkingen. Waar de tijdgeografie zich richt op materiële situaties (de omgeving) is het in de huidige netwerksamenleving cruciaal dat er ook rekening gehouden wordt met mentale processen die het ruimtelijk gebruik, de beleving en waardering sturen via verschillende communicatiekanalen (Castels, 1996; Dijst, 2006). De Amerikaanse geograaf Allan Pred stelt dat tijdens fysiek contact impressies en ervaringen worden gedeeld die waarden, normen, overtuigingen en attitudes vormen (Pred, 1984). Omgekeerd beïnvloeden deze impressies en ervaringen de keuzen voor verloop van paden. Deze paden kruisen elkaar in de actieruimten op plaatsen waar activiteiten worden ondernomen. Op deze locaties, waar een concentratie van activiteiten en verplaatsingen plaatsvindt, ontstaan ankerpunten. Deze verplaatsingen en activiteiten laten hun sporen na in de ruimtelijke structuur van de stad (Dijst, 2006, p. 13).

2.3 De perceptuele dimensie

In deze paragraaf wordt een selectie gegeven van de literatuur omtrent de ruimtelijke beleving van de stad. Eerst worden de begrippen *space* (lees: ruimte) en *place* (lees: plek of plaats) toegelicht (zie subparagraaf 2.3.1). Vervolgens wordt er ingegaan op de perceptie van objecten en structuren uit het verleden (zie subparagraaf 2.3.2). Aan de hand van het werk van Lynch wordt ingegaan op de perceptie van herkenningspunten. Daarna wordt een overzicht gegeven van het begrip *sense of place* (lees: ruimtelijke beleving). Hierbij wordt de moeizame relatie tussen de ruimtelijke beleving en de verouderde stadswijk benaderd vanuit het concept *placelessness* (Relph, 1976). Tot slot volgt een overzicht van deze theoretische inzichten (zie subparagraaf 2.3.4).

2.3.1 Ruimte en plek

Binnen de verschillende velden van wetenschap bestaan verschillende definities van het begrip ruimte. Henri Lefebvre (1991) suggereerde dat deze veelheid aan definities is ontstaan na Immanuel Kants aanwijzing van ruimte als essentieel structurerend kader voor kennis (O'Sullivan, 2000, p. 21). Het begrip ruimte werd daarbij overgelaten aan de wiskundigen en natuurkundigen om te gebruiken als een verklarend aspect van de natuur. Isaac Newton stelde een absoluut model voor waarin: '*space is conceived as an effectively empty container in which objects are located*' (O'Sullivan, 2000, p. 25). Dit model verloor haar kracht nadat Albert Einsteins relativiteitstheorie algemeen werd geaccepteerd. Einstein stelde: '*There is no such thing as empty space, i.e. space without field. spacetime does not claim existence on its own, but only as a structural quality of the field*' (Einstein, zoals aangehaald door Couclelis, 1992, p. 70). De veelheid aan definities is dus een weerspiegeling van de verwarring in het concept, zowel toen als nu.

Robert Sack (1980) heeft een poging gedaan om de verschillende benaderingen van het begrip ruimte te categoriseren binnen een kader (zie figuur 2.3.1). Dit kader is nuttig om de overlappingen, de verschillen en de relaties tussen de benaderingen beter te begrijpen. Daarnaast is het bruikbaar om te bepalen welke benadering het meest geschikt is om verschillende ruimtelijke verschijnselen te begrijpen en te verklaren (O'Sullivan, 2000, pp. 21-23). Sack stelt dat de verschillende opvattingen gekarakteriseerd kunnen worden door de mate waarin ruimte zich afscheid van substantie. Daarnaast is er een duidelijk onderscheid tussen de objectieve en subjectieve benadering van ruimte. Naast de verduidelijking van het begrip ruimte is het voor het verdere verloop van dit onderzoek van belang om de veelal verwarrende relatie tussen de begrippen ruimte en plek verder te verduidelijken.

Figuur 2.3.1: Sack's *conceptual surface of space*

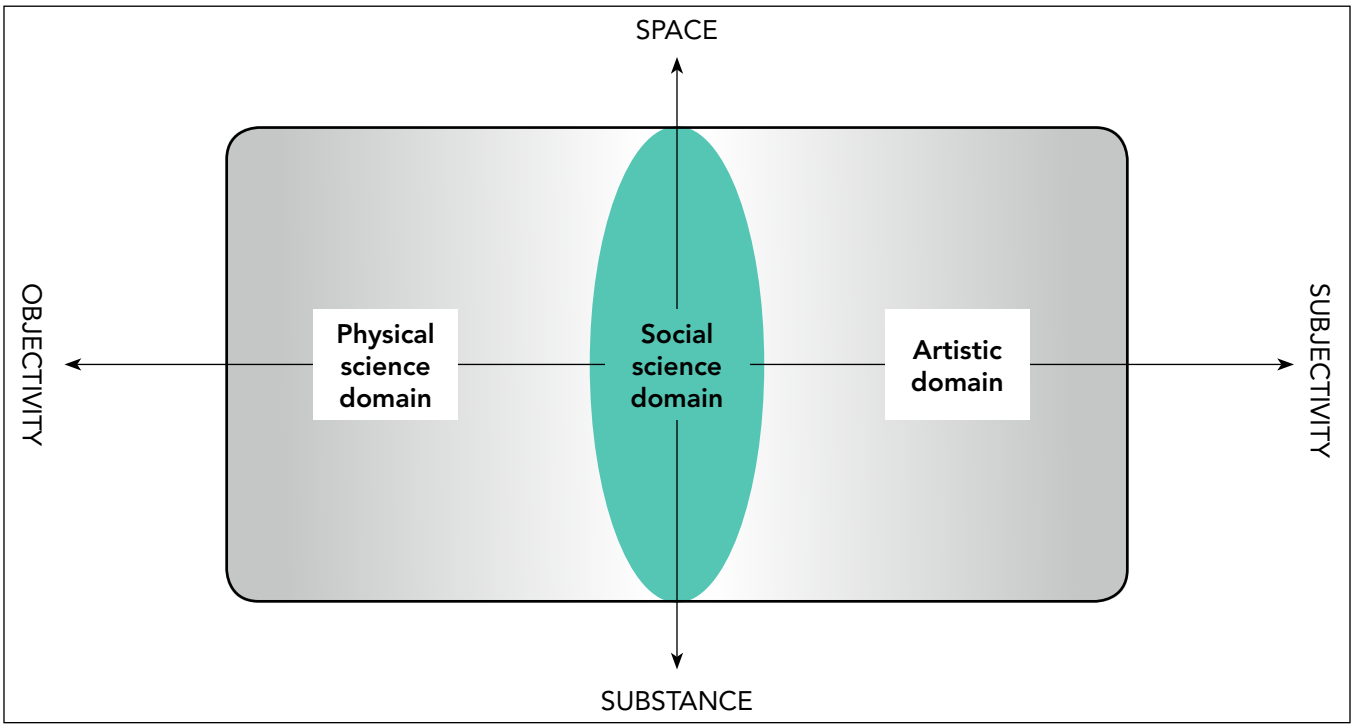

Bron: Sack, 1980

'Space is abstract. It lacks content; it is broad, open, and empty, inviting the imagination to fill it with substance and illusion; it is possibility and beckoning future. Place, by contrast, is the past and the present, stability and achievement' (Tuan, 1975, pp. 164-165).

Sack stelt dat ruimte een materiaal is dat bestaat om omgevormd te worden tot een plek (Sack, 2001, pp. 232-245). Net als Sack stelt Doreen Massey (1995) dan ook dat '*we actively make places*' (Easthope, 2004, p. 129). Ruimte geeft een geografische locatie weer. Een plek is daarentegen naast een geografische locatie ook een locatie met een bepaalde identiteit en waarde voor het individu. Er vindt hier interactie plaats tussen het individu en de ruimte waarin hij of zij zich bevindt (Easthope, 2004, p. 129).

Volgens Yi-Fu Tuan wordt ruimte geassocieerd met vrijheid - *the cosmos* - en wordt plek geassocieerd met veiligheid - *the hearth* -. De mens is gehecht aan het één, de veiligheid, en verlangd naar het ander, de vrijheid (Tuan, 2001, pp. 445-455). In zijn boek *Topophilia: A study of environmental perception, attitudes and values* stelt Tuan dat mensen bepaalde uitdrukkingen en emotionele waarden aan een locatie hechten, wat meer is als alleen een functioneel begrip (Tuan, 1974). John Agnew (1987) schrijft dat betekenisvolle plekken ontstaan in een sociale context door sociale relaties op een bepaalde geografische locatie gerelateerd aan de sociale, economische- en culturele activiteiten. Deze plekken geven individuen een zogenaamde *sense of place* (Gustafson, 2001, p. 6). Massey (1995) gaat een stap verder door te stellen dat plekken niet geïsoleerd bestaan, maar altijd gezien moeten worden in relatie met de buitenwereld. Wat plekken volgens haar betekenisvol maakt zijn niet zozeer de kwaliteiten van de locatie zelf, maar de link met de buitenwereld: '*Places are social constructs, but they are created not as bounded wholes, but as open nodal points within a larger set of inter acting systems*' (Easthope, 2004, p. 129). Kortom: vanuit een humanistisch geografisch perspectief is een plek een gevoelsmatig afgegrensd gebied waarmee een individu of een groep sterke emotionele relaties onderhoudt. Ruimte daarentegen is de oneindige ruimte waar het individu of de groep wel kennis van bezit maar zich er niet in thuis voelt of er affectief mee verbonden is.

2.2.3 De perceptie van de stad

Perceptie is het verzamelen, organiseren- en begrijpen van informatie uit de omgeving via zintuigelijke prikkels. Zicht is het dominante zintuig, maar ook geluid, geur, aanraking en beweging zijn essentiële dimensies die de perceptie van de omgeving vormgeven (Carmona e.a., 2010, p. 111). Perceptie betreft meer dan alleen maar het zien of voelen van de stedelijke omgeving. Het verwijst ook naar de meer complexe verwerking van het begrip prikkels. William Howard Ittelson en Cantril identificeren vier typen van perceptie, namelijk: de cognitieve, de affectieve, de interpretatieve en de evaluatieve perceptie (Ittelson & Cantril, 1954).

De omgeving kan worden beschouwd als een mentale constructie, gemaakt en verschillend gewaardeerd door het individu. Om deze omgeving te begrijpen reduceren mensen 'de werkelijkheid' tot slechts enkele impressies, ook wel *place images*. Deze beelden zijn onvolledig, vereenvoudigd, vervormd en persoonlijk van aard (Carmona e.a., 2010, p. 112). Het beeld van een plek is dus een combinatie van de identiteit van die plek en hoe deze wordt waargenomen door het individu, gebaseerd op gevoel en impressie. Relph stelt dat place images: '*(…) are not just selective abstractions of an objective reality, but are intentional interpretations of what is or what is not believed to be*' (Relph, 1976, p. 106). Het verschil in de perceptie van de omgeving zit niet alleen in factoren als leeftijd, geslacht en etniciteit, maar veel meer in de fysieke, sociale en culturele omgeving waarin we leven (Carmona e.a., 2010, p. 112)'.

In zijn meest bekende werk *The image of the city* onderzoekt Lynch (1960) in hoeverre deze perceptie voor steden van belang is en hoe deze perceptie veranderd zou kunnen worden. De perceptie van de omgeving bestaat volgens Lynch uit drie componenten, namelijk: structuur, identiteit, en de betekenis. Een werkbaar beeld moet zich kunnen onderscheiden van andere objecten en structuren. Daarnaast moet de ruimtelijke relatie tussen het object of de structuur en de gebruiker duidelijk zijn. En tot slot moet het object of de structuur iets betekenen voor de gebruiker (Carmona e.a., 2010, p. 113). Naast de perceptie van de stad was Lynch gefascineerd door de leesbaarheid (*legibility*), de navigatie (*wayfinding*) en de zichtbaarheid van de stad (*visibility*). Voor de oriëntatie binnen de stad noemt Lynch vijf typen herkenningspunten, namelijk: paden, knooppunten, districten, grenzen en oriëntatiepunten. Ook introduceert Lynch het begrip imageability als: '*that quality in a physical object which gives it a high probability of evoking a strong image in any given observer*' (Lynch, 1960, p. 9). De omgeving suggereert onderscheidingen en relaties en de gebruiker selecteert, organiseert en bedenkt wat hij volgens zijn perceptie ziet. Dit leidt ertoe, dat de perceptie van een gegeven realiteit kan verschillen afhankelijk van de verschillende gebruikers.

2.3.3 Ruimtelijke beleving in verouderde stadswijken

Door het actief eigen maken, gebruiken en beleven van fysieke structuren ontstaan functionele plekken, oftewel *places* (Tuan, 1977). Het creëren van een ruimtelijke beleving, een zogenaamde *sense of place*, in verouderde stadswijken via fysieke structuren is van belang bij de plaatsbinding van haar bewoners (Altman & Low, 1992). De mogelijkheid tot binding aan fysieke structuren en de creatie van een ruimtelijke beleving is dus mede afhankelijk van de authenticiteit van de desbetreffende plek. In verouderde stadswijken verloopt dit proces vaak problematisch, wat volgens Edward Casey (2001) leidt tot zogenaamde *thinned-out places* (Casey, 2001, p. 407). Verouderde stadswijken bestaan veelal uit uniforme en gestandaardiseerde fysieke structuren en bezitten, mede onder invloed van de toenemende globalisering, geen eigen lokaal-ruimtelijke identiteit (Augé, 1995). Edward Relph, net als Tuan en Anne Buttimer (1976) een aanhanger van de humanistische geografie, beschrijft dit als *placelessness: 'the casual eradication of distinctive places and the making of standardized landscapes that results from an insensitivity to the significance of place*' (Relph, 1976).

Om duidelijkheid te scheppen over de beleving van fysieke objecten en structuren in verouderde stadswijken worden deze begrippen vanuit vijf verschillende wetenschappelijke disciplines benaderd om zo te komen tot een beter begrip van de manier waarop bewoners zich binden aan een plek.

In het wetenschapsveld van de antropologie, de wetenschap naar de mens, zijn het vooral Altman & Low die komen tot een eenduidige definitie van plaatsbinding: '*the symbolic relationship formed by people giving culturally shared emotional/affective meanings to a particular space*' (Altman & Low, 1992). Belangrijk bij deze definitie is dat plaatsbinding als basis heeft de culturele verbondenheid van mensen die leidt tot een emotionele band tussen de mens en de fysieke omgeving. Het wetenschapsveld van de psychologie richt zich daarentegen meer op het individu en de relatie tussen zijn of haar gedrag en de vormgeving van de fysieke ruimte. Psycholoog Fritz Steele schrijft hierover: '*The particular experience of a person in a particular setting (feeling stimulated, excited, joyous, expansive, and so forth)*' (Steele, 1981). Totaal anders is de manier waarop vanuit de sociologie, waarbij de focus veel meer ligt op de samenleving als geheel, gekeken wordt naar deze begrippen. Socioloog Hummon ziet ruimtelijke beleving en plaatsbinding meer als een subjectieve perceptie met een dualistisch karakter, oftewel: '*Sense of place involves a personal orientation toward place, in which ones understanding of place and one's feelings about place become fused in the context of environmental meaning*' (Hummon, 1992). Ten slotte is het vanuit de geografie Tuan die met de term topophilia de affectieve band tussen mens en ruimte probeert te duiden: '*(…) That is, the bond people have to a place can help to change the nature of that place'* (Easthope, 2010, p. 130). Mensen zijn vanuit hun eigen sociale en culturele achtergrond dus actief bezig met het geven van een bepaalde betekenis aan plekken, '*(…) because part of how you define yourself is symbolized by certain qualities of that place*' (Rose, 1995, p. 89).

2.3.4 Samenvatting topos

Om actief betekenisvolle plekken te creëren moet er rekening worden gehouden met de affectieve band tussen mens en ruimte (Tuan, 1974). Het is belangrijk dat onder andere stedenbouwkundigen, planologen en architecten zich bewust zijn van het feit dat de identiteit van de inwoners vervlochten is met de identiteit van de wijk. De omgeving kan worden beschouwd als een mentale constructie gemaakt en verschillend gewaardeerd door het individu. De omgeving suggereert onderscheidingen en relaties en de gebruiker selecteert, organiseert en bedenkt wat hij volgens zijn perceptie ziet. Dit leidt ertoe, dat de perceptie van een gegeven realiteit kan verschillen afhankelijk van de verschillende gebruikers.

Het beeld van een plek is dus een combinatie van de identiteit (beleving) van die plek en hoe deze wordt waargenomen door het individu, gebaseerd op gevoel en impressie. In dit onderzoek zal dan ook de mental mapping-methode van Lynch (1960) gebruikt worden om vanuit deze theoretische verkenning de vertaalslag te maken naar observeerbare waarnemingen en gebeurtenissen (Boeije e.a., 2009, p. 133). Mental maps vertegenwoordigen de kennis van de ruimtelijke organisatie evenals informatie over de eigenschappen die bewoners associëren met verschillende locaties. De herkenningspunten die de bewoners in kaart brengen zijn eveneens onderverdeeld in de vijf eerder genoemde categorieën. Op deze manier kan er een vergelijking plaatsvinden tussen de herkenningspunten die vanuit de historisch-geografische analyse naar de ruimtelijke structuur worden gevonden (*observer perspective*) en de herkenningspunten die de bewoners aangeven vanuit hun ruimtelijke beleving (*actor perspective*).

2.4 Urbs, civitas en topos

Een theorie is '*een samenhangend geheel van uitspraken, waarmee wordt geprobeerd verschijnselen te beschrijven, te verklaren of te voorspellen*' (Boeije e.a., 2009, p. 104). Aan de hand van deze algemenen uitspraken kan een conceptueel model worden opgesteld. Het conceptueel model is een schematisch overzicht met daarin de opvattingen over het te onderzoeken probleem (zie hoofdstuk één). Deze opvattingen hebben betrekking tot de onderzoekseenheden, de relevante variabelen en de verwachte relaties tussen deze variabelen.

Het conceptueel model is gebaseerd op de drie dimensies van de stad, namelijk urbs, civitas en topos (zie figuur 2.4.1). De wisselwerking tussen deze dimensies is een interactief en complex proces. De wederzijdse invloed en samenhang van de dimensies is schematisch weergegeven door het in elkaar overlopen van de drie kleurcodes groen, rood en blauw. In het onderzoek wordt deze in werkelijkheid complexe situatie vereenvoudigd door iedere dimensie apart te behandelen (zie hoofdstukken vier, vijf en zes). In het empirisch deel van het onderzoek zal met behulp van de mental mapping-methode het gebruik, de beleving en de waardering van de ruimtelijke structuur worden geanalyseerd. De uitkomsten zullen inzicht geven in de feitelijke en waargenomen actieruimten. In het conceptueel model is deze fase aangegeven met de kleurcode grijs.

Ook is in het conceptueel model te zien dat de ruimtelijke beleving opgedeeld is in drie aspecten, namelijk: structuur (gebruik), identiteit (beleving) en betekenis (waardering). Deze aspecten zullen in het empirisch gedeeld van het onderzoek worden geanalyseerd (zie hoofdstuk zes). Het eerste niveau, gebruik, is het meest functionele niveau. Hierbij ligt de focus op het gebruik van ruimtelijke structuur en gebouwde vorm van de stad als dagelijkse leefomgeving, oftewel de feitelijke actieruimten (zie hoofdstuk vijf). Het tweede niveau, beleving, gaat over de verhoudingen van de ruimtelijke structuur tot andere structurerende kenmerken, zoals begrenzingen, overgangen en districten. Het derde en laatste niveau, waardering, gaat over de persoonlijke betekenis die inwoners geven aan oriëntatiepunten in hun wijk. Niveau twee en drie geven de waargenomen actieruimten weer, gebaseerd op perceptie en *place images* (zie hoofdstuk zes). De ruimtelijke structuur is opgedeeld in een vijftal aspecten, ook wel herkenningspunten. Deze herkenningspunten uit het verleden die bewaard zijn gebleven in het heden worden gebruikt om objecten en structuren te categoriseren en inventariseren (zie hoofdstuk vier). Het ruimtelijk functioneren wordt in kaart gebracht door te kijken naar het aantal en typen activiteitenplaatsen. Hierbij wordt verondersteld dat de eerder besproken tijdruimte-beperkingen geen invloed hebben op deze actieruimten (zie paragraaf 2.2).

Figuur 2.4.1: Conceptueel model

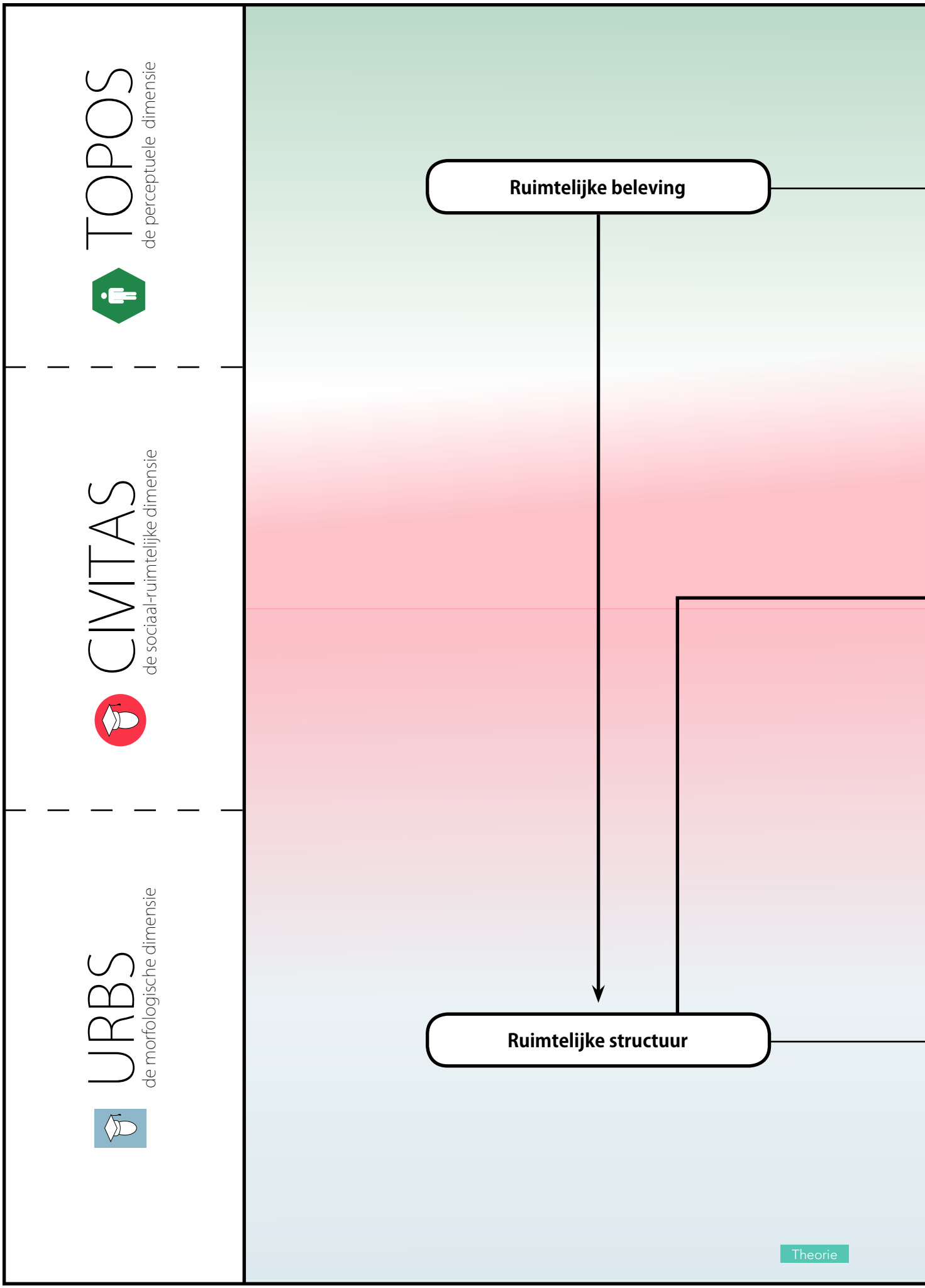

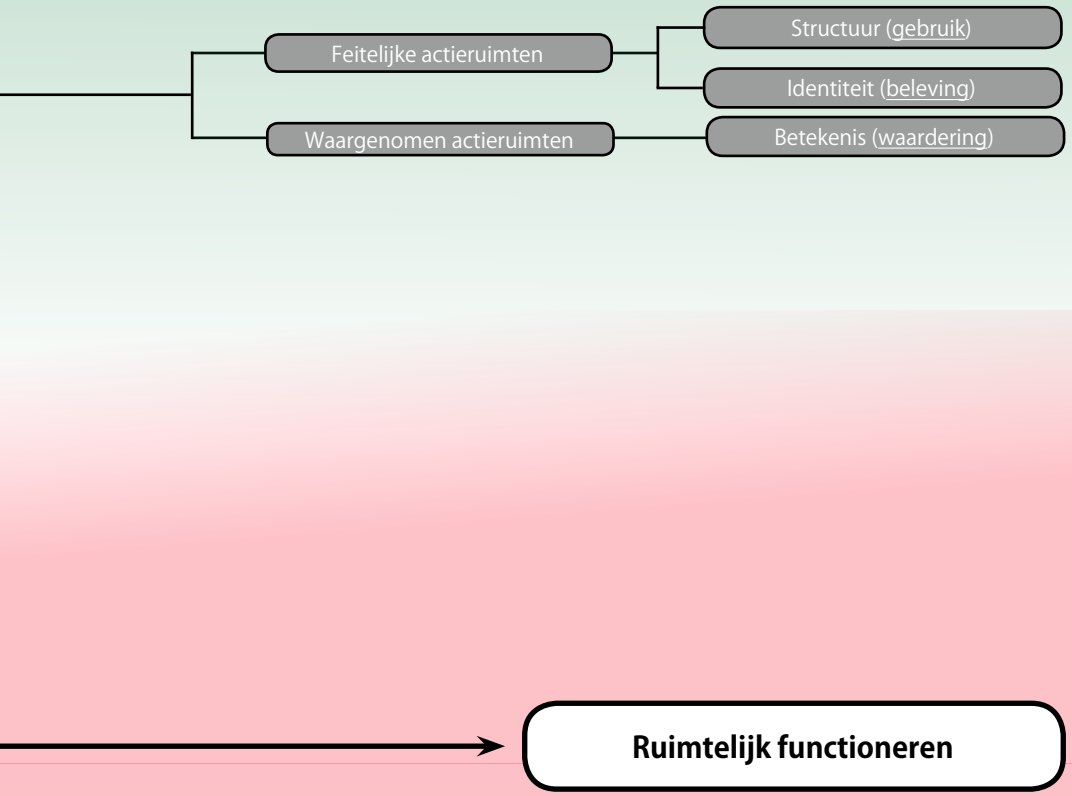
Feitelijke actieruimten
Waargenomen actieruimten
Structuur (gebruik)
Identiteit (beleving)
Betekenis (waardering)
Ruimtelijk functioneren

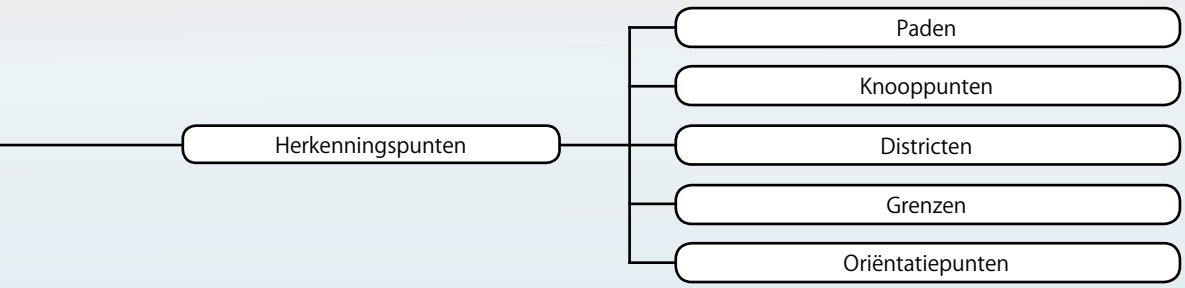
Herkenningspunten
Paden
Knooppunten
Districten
Grenzen
Oriëntatiepunten

Imageability is ...
That quality in a physical object which gives it
a high probability of evoking a strong image in any given observer

Lynch
1960

Foto: Lars van Hoeve

In hoofdstuk één en twee zijn de probleem en vraagstelling, het theoretisch kader en het conceptueel model gepresenteerd. In dit hoofdstuk worden eerst de methoden van onderzoek beschreven (zie paragraaf 3.1). Wetenschappers hebben methoden nodig om te komen tot een systematisch geheel van kennis. Dit is de enige manier om een logische samenhang aan te brengen in uitspraken waarmee '*empirische regelmatigheden beschreven, verklaard en voorspeld kunnen worden*' (Boeije e.a., 2009). Om wetenschappelijke uitspraken te kunnen onderzoeken moeten ze worden vertaald naar observeerbare gebeurtenissen. Het startpunt daarvoor is het geven van heldere definities van de verschillende onderdelen van de gebruikte wetenschappelijke theorie (zie paragraaf 3.2). Vervolgens wordt aangegeven hoe begrippen uit de vraagstelling worden gemeten. Het concreet maken van de vraagstelling heet operationaliseren (zie paragraaf 3.3).

Behalve als anders vermeld wordt in deze paragraaf verwezen naar het boek van Hennie Boeije, Harm 't Hart, en Joop Hox uit 2009 getiteld: *Onderzoeksmethoden* (Boeije e.a., 2009).

3.1 Onderzoeksopzet

Er zijn twee basale typen van wetenschappelijk onderzoek te onderscheiden, namelijk primair en secundair onderzoek. Bij secundair onderzoek wordt er een vervolganalyse uitgevoerd op al eerder verzamelde gegevens. In dit onderzoek is vooral tijdens de observatie en verkenningsfase gebruik gemaakt van dit type onderzoek (zie figuur 3.1.1).

Bij primair onderzoek worden gegevens verzameld in het veld. Primair onderzoek kan bestaan uit kwantitatieve en/of kwalitatieve methoden. Om uiteindelijk een helder antwoord te kunnen formuleren op de vraagstelling is gekozen voor kwalitatief empirisch onderzoek (zie subparagraaf 3.1.1). In de eerste fase van het onderzoek (zie hoofdstuk vier en vijf) wordt de basis van de analyse gelegd. Hierbij wordt gebruik gemaakt van de leefveldenanalyse. De leefveldenanalyse is ontwikkeld door Bureau Frontlijn en de Veldacademie. Op basis van zeven zogenaamde leefvelden kan een uitgebreide inventarisatie worden gemaakt van de wijk. Deze leefvelden zijn: (1) wonen, (2) woonomgeving, (3) economie, werk & inkomen, (4) onderwijs, (5) participatie & welzijn, (6) gezondheid & hulpverlening en (7) veiligheid & hulpverlening. De data achter deze gegevens zijn afkomstig uit verschillende bronnen. Hiervoor zijn diverse informatiesystemen geraadpleegd. Per leefveld is een dataset samengesteld (Veldacademie, 2012). In de tweede fase vindt een verdieping plaats in de vorm van kwalitatief empirisch onderzoek (zie hoofdstuk zes). De kwalitatieve methode die in dit onderzoek toegepast wordt is de metal mapping-methoden (zie subparagraaf 3.1.3). Er is gekozen voor mental mapping, omdat deze vorm geschikt is om '*gedragingen, ervaringen, beleving en producten van betrokkenen te beschrijven, te interpreteren en te verklaren door werkwijze die de natuurlijke omgeving zo min mogelijk verstoren*' (Boeije e.a., 2009, p. 253). In de volgende twee subparagrafen wordt dieper in gegaan op kwalitatief onderzoek en de kwaliteit van kwalitatief onderzoek.

3.1.1 Kwalitatief onderzoek

Onder kwalitatief onderzoek worden verschillende tradities en stromingen verstaan, elk met een eigen wetenschapsfilosofische benadering. In kwalitatief onderzoek staat de relatie tussen de mens en zijn omgeving centraal. De betekenis die mensen aan de omgeving geven, is terug te zien in het gedrag en in de consequenties van hun gedrag. Het doel van kwalitatief onderzoek is om betekenissen en gedragingen te beschrijven en vervolgens te verklaren. Kwalitatief onderzoek heeft haar wortels in de interpretatieve benadering van onderzoek. Doel van interpretatief onderzoek is dan ook om het geheel van binnenuit te begrijpen, zodat ook de context begrepen en beschreven kan worden. Interpretatieve onderzoekers spreken van een ideografische beschrijving van de werkelijkheid. Het belangrijkste verschil met kwantitatief onderzoek zit in het feit dat kwalitatief onderzoek inductief is. Dit houdt in dat de theorie voortkomt uit de data die verzameld is en niet andersom.

3.1.2 Kwaliteit van kwalitatief onderzoek

Sociale wetenschappen zijn empirische wetenschappen. Dit houdt in dat uitspraken en conclusies moeten gaan over observeerbare gebeurtenissen. De constructen uit de vraagstelling en theorie worden dan ook gekoppeld aan observeerbare waarnemingen. Het concreet maken van de vraagstelling heet operationaliseren (zie paragraaf 3.3). Om de betrouwbaarheid van de operationalisering te beoordelen wordt gebruik gemaakt van twee criteria, dit zijn: betrouwbaarheid en interne validiteit.

Er is sprake van betrouwbaarheid als de herhaling van de waarnemingen tot gelijke uitkomsten leidt. Hierbij worden observaties zo min mogelijk beïnvloed door toevallige of niet-systematische fouten. In dit onderzoek wordt

gebruikt gemaakt van *member validation* en methodische verantwoording om de betrouwbaarheid van kwalitatief onderzoek te bewaken. *Member validation* is het terugkoppelen van de uitkomsten naar de participanten. Participanten worden direct na het kwalitatieve onderzoek gevraagd om een reflectie te geven op punten die zij goed en minder goed vonden gaan. Ook zullen zij allen (waar mogelijk) het definitieve rapport via de mail ontvangen. Methodische verantwoording is het bijhouden van de stappen die zijn ondernomen en waarom deze zijn ondernomen. Hierdoor wordt het voor andere controleerbaar hoe het onderzoek is gedaan en is het in principe repliceerbaar. Deze rapportage is de uitwerking van deze stappen en genomen keuzen.

Interne validiteit gaat over de beïnvloeding van het onderzoek door systematische fouten. Dit type fouten wordt voornamelijk bepaald door de juistheid van interpretaties. Het gevaar van kwalitatief onderzoek is dat de onderzoeker te veel opgaat in de situatie en zijn rol als wetenschapper verliest. Dit proces noemt men *going native*. Andersom kan er ook sprake van reactiviteit zijn. Dit is wanneer participanten hun gedrag veranderen als ze weten dat ze onderzocht worden. Hierbij heeft de aanwezigheid van de onderzoeker invloed op de participanten. Om de interne validiteit in dit onderzoek te behouden, wordt gebruik gemaakt van onderzoekerstriangulatie. Dit is het vanuit diverse disciplines benaderen van het onderzoeksproject en elkaars interpretaties bediscussiëren op hun juistheid. Door de uitwisseling van gedachten over de interpretaties van de waarnemingen kan intersubjectiviteit worden gerealiseerd. Concreet krijgt dit vertaling in (informele) discussies en gesprekken die worden gehouden met medewerkers van de Veldacademie en begeleiding vanuit de Universiteit Utrecht.

3.1.3 Dataverzameling & analyse

De data die nodig is om de vraagstelling te beantwoorden worden in twee fasen verzameld. In de eerste fase (lees: hoofdstuk vier en vijf) wordt de basis van de analyse gelegd. In de tweede fase (lees: hoofdstuk zes) vindt aan de hand van de mental mapping-methode een verdieping plaats. Onder data-analyse wordt het systematisch verwerken van de gegevens tot resultaten en conclusies verstaan

Op de volgende pagina volgt nu eerst een beschrijving van het begrip ankerpunt. In de uitwerking van de data zal dit begrip veelvuldig aan bod komen. Hierna zal per hoofdstuk de manier van dataverzameling en analyse worden beschreven.

Figuur 3.1.1: Methoden en technieken dataverzameling & analyse

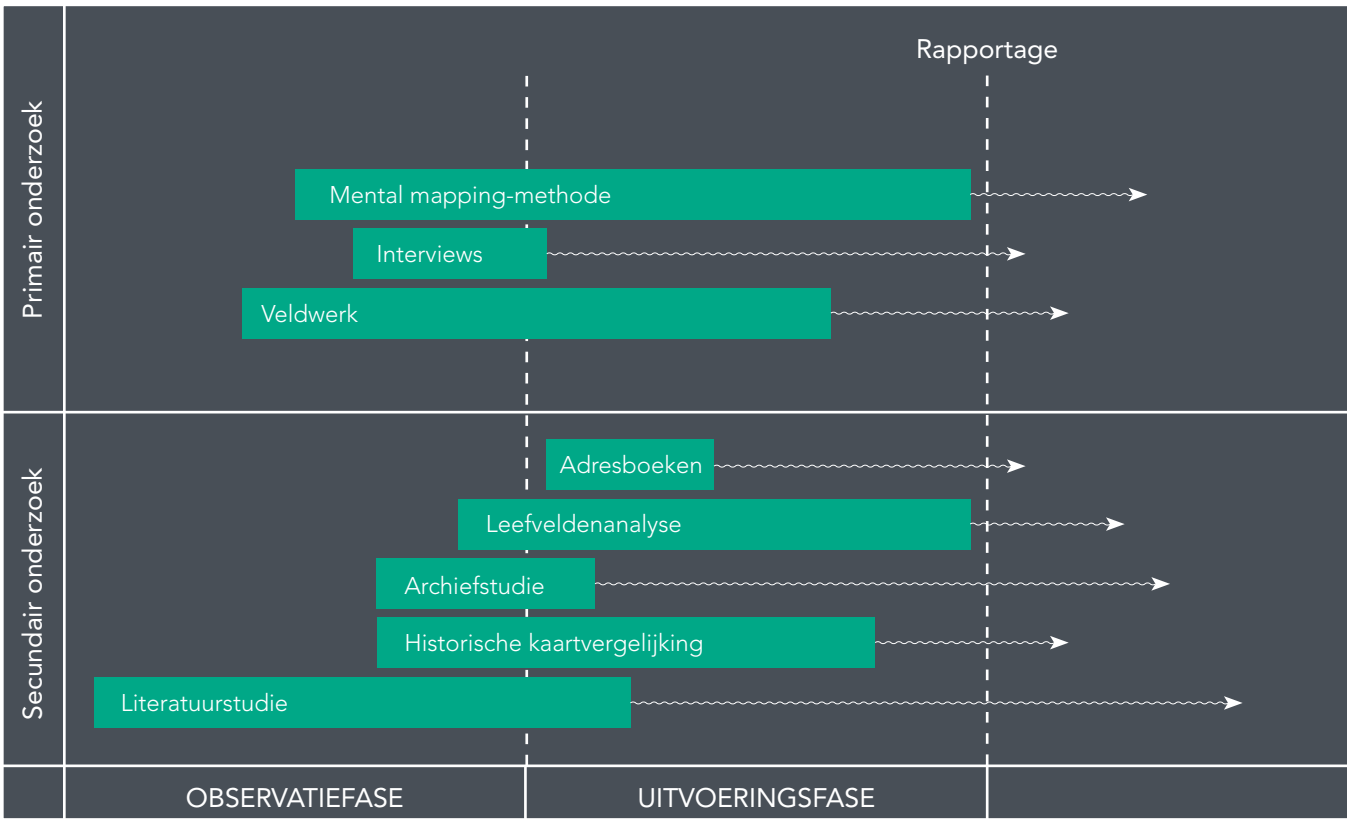

Ankerpunten

Het begrip ankerpunt is door de Veldacademie gedefinieerd als '*een fysiek herkenbare plek in de wijk met een concentratie van voorzieningen en functies die verschillende doelgroepen aanspreken*' (Veldacademie, 2010; 2012). Ankerpunten hebben een bepaald imago (*place image*) dat per gebruikersgroep kan verschillen. Het zijn dan ook de gebieden waar paden van verschillende gebruikers elkaar kruisen op knooppunten. Aan de hand van een analyse van de aanwezige ankerpunten en de verplaatsingen van gebruikers hier naar toe, is het mogelijk de potentie van het onderzoeksgebied in kaart te brengen. Hierdoor wordt het mogelijk om heel gericht interventies aan te wijzen die invloed uitoefenen op de functionaliteit en leefbaarheid van de wijk.

In dit onderzoek worden de hoofdstukken vier tot en met zes afgesloten met een kaart waarop de ankerpunten per dimensie zichtbaar worden. Dit levert drie kaarten op met daarop de ankerpunten ruimtelijk structuur (hoofdstuk vier), de ankerpunten ruimtelijk functioneren (hoofdstuk vijf) en de ankerpunten ruimtelijke beleving (hoofdstuk zes).

Hoofdstuk vier

In hoofdstuk vier wordt de ontstaansgeschiedenis van de huidige ruimtelijke structuur en gebouwde vorm van de verouderde stadswijk Oud-Charlois beschreven. Daarnaast worden de herkenningspunten uit het verleden die bewaard zijn gebleven in het heden en nog steeds herkenbaar zijn in de huidige ruimtelijke structuur geïnventariseerd, gecategoriseerd en genoteerd. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen vijf typen herkenningspunten, namelijk: paden, knooppunten, districten, grenzen en oriëntatiepunten (Lynch, 1960). Deze herkenningspunten worden niet getoetst aan de hand van een gestandaardiseerde waarderingsmatrix of andere toetsingscriteria (zie bijlage H4 -1). Wel is er bewust rekening gehouden met de ouderdom en de mate van herkenbaarheid. Het is een bewuste keuze om niet te werken vanuit een zogenaamd expert-perspectief. Dit past namelijk niet binnen de gekozen invalshoek van het onderzoek (zie hoofdstuk één). In het onderzoek staat namelijk de beleving en de waardering die bewoners hebben met deze herkenningspunten uit het verleden centraal.

De verzameling van de data is een combinatie van literatuurstudie, archiefstudie, kaartenvergelijking en veldwerk. Er zal veelvuldig worden verwezen naar de studies van Frits Palmboom (1990), Leon van Meijel, Heide Hinterhūr & Els Bet (2008), Annélien van Kuilenburg (2009) en Annenies Kraaij & Jan van der Mast (1990). De historische plattegronden zijn afkomstig uit de kaartenzaal van de Universiteit Utrecht, de Technische Universiteit Delft en de Gemeentelijke Archiefdienst van Rotterdam. Ook wordt er gebruik gemaakt worden van de kaartenbundel Historische plattegronden van Nederlandse steden: Rotterdam deel 2 (Ratsma, 1984). Tot slot wordt gebruik gemaakt van verschillende websites waar historische kaarten en ook foto's te vinden zijn.

Hoofdstuk vijf

In hoofdstuk vijf wordt de ruimte waarbinnen activiteiten en verplaatsingen (kunnen) plaats vinden beschreven. De zogenaamde actieruimten. Er wordt hierbij gebruik gemaakt van de eerder besproken studies van Hägerstrand (1970), Lenntorp (1976) en Dijst (2000; 2006) (zie paragraaf 2.2). Daarnaast worden alle activiteitenplaatsen in kaart gebracht met behulp van de leefveldenanalyse. Verder wordt met behulp van adresboeken van de gemeente Rotterdam de (mogelijke) verschuiving van activiteitenplaatsen langs de historische as van Oud-Charlois beschreven. Hieronder worden de volgende straten verstaan: Charloisse kerksingel, Clemensstraat, Frans Bekkerstraat, Gouwstraat, Zuidhoek, Grondherendijk en de Wolphaertsbocht. De adresboeken tussen de jaren 1808 en 1939 zijn digitaal beschikbaar via het gemeentelijk archief. Voor Oud-Charlois is dit vanaf 1895, het jaar van annexatie door de gemeente Rotterdam. In deze periode zijn de jaartallen 1905 en 1925 gekozen. Voor 1905 is gekozen, omdat rond dit jaar de verstedelijking van Oud-Charlois begon. En voor 1925 is gekozen, omdat in deze periode veel veranderingen plaatsvonden rondom het ontstaan van de Waalhaven (1907 – 1931). Daarnaast spelen ook praktische redenen, zoals compleetheid, leesbaarheid en aanwezigheid van de documenten een rol bij de bovenstaande keuzen.

Hoofdstuk zes

Hoofdstuk zes is de beschrijving van het empirisch gedeelte van het onderzoek. Aan de hand van de mental mapping-methode wordt aan de inwoners van Oud-Charlois naar het gebruik (paden en knooppunten), de beleving (districten en grenzen) en waardering (oriëntatiepunten) gevraagd. Hoofdstuk zes eindigt, net als de hoofdstukken vier en vijf, met een kaart waarop de fysiek herkenbare plekken waar een concentratie van gebruik, beleving en waardering van verschillende typen herkenningspunten zichtbaar wordt.

Om de data over het gebruik, de beleving en de waardering te verzamelen zullen mental maps worden gemaakt door de inwoners van Oud-Charlois onder leiding van de onderzoeker. Deze kaarten vertegenwoordigen de kennis van de ruimtelijke structuur evenals informatie over de eigenschappen die bewoners associëren met verschillende locaties. De herkenningspunten die de bewoners in kaart brengen zijn eveneens onderverdeeld in de vijf eerder genoemde categorieën (Lynch, 1960). Op deze manier kan er een vergelijking worden gemaakt tussen de herkenningspunten die vanuit de analyse naar het ontstaan van de ruimtelijke structuur zijn geïnventariseerd en de herkenningspunten die de bewoners aangeven vanuit hun ruimtelijke beleving.

3.2 Definiëren

Om wetenschappelijke uitspraken te kunnen onderzoeken moeten ze worden vertaald naar observeerbare gebeurtenissen. Het startpunt hiervoor is het definiëren van de verschillende onderdelen van de gebruikte wetenschappelijke theorie. Definiëren is 'het zo nauwkeurig mogelijk vastleggen van de betekenis van een begrip door middel van een omschrijving' (Boeije e.a., 2009 ,pp. 136-137).

Definities van kenmerken

Vanuit de literatuurstudie zijn enkele relevante begrippen naar voren gekomen die gebruikt worden bij de dataverzameling. De definities van deze begrippen zijn terug te vinden in de tabellen 3.2.1, 3.2.2 en 3.2.3. Hierbij wordt de volgorde van paragrafen uit het theoretisch kader aangehouden.

Definitie van onderzoekseenheden

De onderzoekseenheden in sociaalwetenschappelijke onderzoek zijn de objecten waar uitspraken over worden gedaan. In het onderzoek heeft de wetenschappelijke theorie betrekking op de doelpopulatie die omschreven kan worden als de inwoners van Oud-Charlois. Deze aanduiding van de doelpopulatie is ruim te interpreteren, vandaar de onderstaande definitie:

Inwoners met een leeftijd vanaf veertien jaar welke momenteel woonachtig zijn binnen de gemeentegrenzen van Oud-Charlois te Rotterdam-Zuid.

Definities van plaats en tijd

Sociaalwetenschappelijk onderzoek vindt altijd plaats op een specifiek tijdstip en in een specifieke maatschappelijke context. Het gebruik, de beleving en waardering van herkenningspunten uit het verleden heeft een sterk tijd- en plaatsgebonden karakter. Daarnaast wordt de waardering van het verleden veelal subjectief en gevoelsmatig bepaald (Van Gorp, 2003, p. 25). De insteek van dit onderzoek is dan ook niet om te komen tot algemeen geldige wetmatigheden, maar te komen tot uitspraken over motivaties en gedragkeuzen van de inwoners uit Oud-Charlois.

3.3 Operationaliseren

Antwoorden op deelvragen moeten gebaseerd zijn op waarnemingen of observaties. Het steeds concreter maken van de vraagstelling heet operationaliseren. Operationaliseren houdt in dat er precies wordt aangegeven hoe begrippen uit de vraagstelling worden gemeten of gemanipuleerd. Abstracte wetenschappelijke begrippen noemt men constructen. Het zijn de constructen die een plaats krijgen in een theorie om een reeks verschijnselen beter in hun samenhang te kunnen begrijpen en verklaren. De constructen zelf zijn per definitie niet waar te nemen.

Meetbaar maken van de vraagstelling

Aan de hand van de vraagstelling en het conceptueel model zijn in de tabellen 3.3.1, 3.3.2 en 3.3.3 een overzicht te vinden waarin de operationalisering van de begrippen ruimtelijke structuur, ruimtelijk functioneren en ruimtelijke beleving wordt toegelicht.

Operationaliseren onderzoekseenheden

Deelnemers aan een kwalitatief onderzoek worden participanten genoemd. Aan de hand van een doelgerichte selectie wordt bepaald naar welke participanten zal worden gezocht. Het maximale aantal participanten is gezien de beschikbare tijd en middelen vijftien. Er wordt via netwerken en instanties in de wijk actief gezocht naar deze participanten. De instanties waarbij toenadering is gezocht zijn: Thuis op Straat (TOS), wijkcentrum DOCK, 'thuishaven' de Nieuwe Nachtegaal en Stichting Kick.

Tabel 3.2.1: Definities morfologische dimensie

Begrip	Definitie	Bron
Urbs	De kennis over de ruimtelijke structuur en gebouwde vorm van de stad.	Taverne e.a., 2013, p. 12
Ruimtelijke structuur	De samenhang en afwisseling tussen fysieke objecten en structuren in een gebied als totaliteit.	-
Herkenningspunten	Objecten en/of structuren uit het verleden die bewaard zijn gebleven in het heden en worden gekenmerkt door historische kenmerken en ontwikkelingen die opvallen ten opzichte van de omliggende ruimtelijke structuur en gebouwde vorm.	Gebaseerd op Van Gorp, 2003
Paden	Routes waarover de participant zich verplaatst. 1	Vrij vertaald uit Lynch, 1960, p. 47
Knooppunten	Strategische punten in de stad waar verschillende paden van verschillende inwoners samenkomen en elkaar kruisen. 2	Vrij vertaald uit Lynch, 1960, pp. 47-48
Districten	Middel tot grote gebieden in de stad met een eigen herkenbaar karakter. 3	Vrij vertaald uit Lynch, 1960, p. 47
Grenzen	Lineaire elementen die een breuk in de continuïteit van twee gebieden veroorzaakt en die niet worden gebruikt als pad. 4	Vrij vertaald uit Lynch, 1960, p.47
Oriëntatiepunten	Een fysiek object dat kan worden gebruikt als referentiepunt. 5	Vrij vertaald uit Lynch, 1960, p. 48
Verouderde stadswijk	Een stadswijk die wordt getypeerd door een diversiteit van complexe en contextgevoelige sociale en fysieke problemen.	Rooij e.a., 2011, p. 15 COS, 2013
Stadsmorfologie	De studie naar de vorm en structuur van de stad, oftewel vormleer.	Koster, 2001, p. 21

1: Are the channels along which the observer moves. They may be streets, walkways, transit lines, canals, railroads.

2: Are points, the strategic spots in a city into which an observer can enter, and which are the intensive foci to and from which he is traveling.

3: Are the medium-to-large sections of the city, conceived of as having two-dimensional extent, which the observer mentally enters "inside of", and which are recognizable as having some common, identifying character.

4: Are the linear elements not used or considered as paths by the observer. They are the boundaries between two phases, linear breaks in continuity: shores, railroad cuts, edges of development, walls.

5: Are another type of point-reference, but in this case the observer does not enter within them, they are external. They are usually a rather simply defined physical object: building, sign, store, or mountain.

Tabel 3.2.2: Definities sociaal-ruimtelijke dimensie

Begrip	Definitie	Bron
Civitas	De stad als concentratiepunt van economische, sociale en culturele activiteiten.	Gebaseerd op Taverne e.a., 2013, pp. 13-20
Ruimtelijk functioneren	Het werken van de verschillende leefvelden, gebaseerd op actieruimte(n) en activiteitenplaatsen, zoals bedoeld.	Gebaseerd op Veldacademie, 2010; 2012 Gebaseerd op Dijst, 1995; 2006
Activiteitenplaatsen	Sociale, economische en culturele voorzieningen en/of functies.	-
Leefveld	Een thematische inventarisatie die de sociale, economische en culturele activiteitenplaatsen in de wijk weergeeft.	Gebaseerd op Veldacademie, 2010; 2012
Ankerpunt ruimtelijk functioneren	Fysiek herkenbare plek in de wijk met een concentratie van activiteitenplaatsen.	Gebaseerd op Veldacademie, 2012, p. 137
Actieruimte	Het gebied waarbinnen de activiteitenplaatsen liggen die door personen gebruikt (kunnen) worden.	Dijst, 1995, p. 38
Potentiële actieruimte	Het gebied waarin actieviteitenplaatsen kunnen zijn gelegen die een persoon in een bepaalde periode kan bezoeken.	Gebaseerd op: Hägerstrand, 1970) Dijst, 1995, p. 49 Lenntorp, 1976 Nishi & Kondo, 1992
Feitelijke actieruimte	De ruimtelijke eenheid waarbinnen actieviteitenplaatsen zijn gelegen die een persoon regelmatig heeft bezocht.	Dijst, 1995, p. 29
Waargenomen actieruimte	De ruimtelijke eenheid waarbinnen alle voor een persoon bekende actieviteitenplaatsen zijn gelegen.	Dijst, 1995, p. 51

Tabel 3.2.3: Definities perceptuele dimensie

Begrip	Definitie	Bron
Topos	De mentale betekenis – de verbeelding en voorstelling - van de stad.	Taverne e.a., 2013, pp. 14-20
Ruimtelijke beleving	De betekenis die een omgeving – een plaats, stad of landschap – uitoefent op de zintuigen, het geheugen en het handelen van mensen die daar wonen of rondlopen.	Taverne e.a., 2013, p. 14 Van Gorp, 2003, p. 22
Ankerpunt ruimtelijke beleving	Fysiek herkenbare plek in de wijk waar een concentratie van het gebruik van paden en knooppunten en de beleving van districten en grenzen plaatsvindt.	Gebaseerd op Veldacademie, 2012, p. 137
Mental map	Een kaart waarop het gebruik, de beleving en de waardering van het gebied gebaseerd op perceptie, herinneringen en persoonlijke ervaringen worden weergegeven.	Gebaseerd op Lynch, 1960 De Pater & Van der Wusten, 1996
Herkenbaarheid	Het betreffende object is zichtbaar en direct herkenbaar	Agnew (1987), Easthope (2004), Gustafson (2001), Massey (1995), Sack (1980)
Ruimte	Een gevoelsmatig begrensd gebied waar het individu of de groep wel kennis van bezit, maar geen affectie mee heeft.	Agnew (1987), Easthope (2004), Gustafson (2001), Massey (1995), Sack (1980)
Plek	Het verzamelen, organiseren en begrijpen van informatie uit de omgeving via zintuigelijke prikkels.	Carmona e.a., 2010, p. 111
Perceptie	De ruimtelijke eenheid waarbinnen actieviteitenplaatsen zijn gelegen die een persoon regelmatig heeft bezocht.	Dijst, 1995, p. 29

Tabel 3.3.1: Operationalisering ruimtelijke structuur

Dimensie	Begrip	Meetbare variabelen	Concretisering
Ruimtelijke structuur	Herkenningspunten	Paden	Routes van herkomst- naar bestemmingslocaties.
		Knooppunten	Locaties waar routes met verschillende bestemmingen kruisen.
		Grenzen	Locaties waar routes geblok-keerd worden door fysieke objecten en structuren.
		Districten	Gebieden waar men meer of minder dan één keer per week komt.
		Oriëntatiepunten	Objecten die gekenmerkt worden door historische kenmerken en ontwikkelingen die opvallen ten opzichte van de omliggende gebouwde vorm.

Tabel 3.3.2: Operationalisering ruimtelijk functioneren

Dimensie	Begrip	Meetbare variabelen	Concretisering
Ruimtelijk functioneren	Activiteitenplaatsen	Werk	Locatie
		Winkelen	Locatie
		School	Locatie
		Religie	Locatie
		Zorg	Locatie
		Cultuur	Locatie
		Horeca	Locatie
		Familie / vrienden	Locatie
		Anders	Locatie
	Actieruimte	Potentiële actieruimte	Cirkelactieruimten
		Feitelijke actieruimte	Gebruik
		Waargenomen actieruimte	Beleving en waardering

Tabel 3.3.3: Operationalisering ruimtelijke beleving

Dimensie	Begrip	Meetbare variabelen	Concretisering
Ruimtelijke beleving	Structuur	Gebruik	Paden en knooppunten
	Identiteit	Beleving	Districten en grenzen
	Betekenis	Waardering	Oriëntatiepunten

URBS

Het doel van dit hoofdstuk is om aan de hand van een historisch-geografische analyse de ruimtelijke structuur en gebouwde vorm te plaatsen in de context van tijd. Hierbij zal worden gekeken naar het onderliggend een het omringende landschap (zie paragraaf 4.1), de ontstaansgeschiedenis (zie paragraaf 4.2) en de stedenbouwkundige invloeden (zie paragraaf 4.3). Het resultaat van deze analyse is een inventarisatie van de vijf typen herkenningspunten uit het verleden. Fysiek herkenbare plekken met een concentratie van deze verschillende type herkenningspunten worden aangeduid als ankerpunten ruimtelijke structuur (zie paragraaf 4.4).

In dit hoofdstuk staat de volgende vraag centraal: *Op welke fysiek herkenbare plekken in de verouderde stadswijk Oud-Charlois is er sprake van een concentratie van verschillende typen herkenningspunten uit het verleden*?

4.1 Polders, dijken en sloten

Tijdens werkzaamheden aan de Willemsspoortunnel in 1991 werden er ter hoogte van de Hoogstraat resten van een Middeleeuwse uitwateringssluis gevonden (Gemeentearchief Rotterdam, 2012). Deze uitwateringssluis, beter bekend als de Rotte-dam, werd omstreeks het jaar 1260 gebouwd in de benedenloop van de rivier de Rotte als bescherming van de nederzetting Rotta. Rondom de Rotte-dam ontstonden al snel meerdere kleine nederzettingen waar men in eerste instantie leefde van de visserij (zie figuur 4.1.1).

Nog geen honderd jaar later, op 7 juni 1340, ontving Rotterdam van graaf Willem IV van Holland haar stadsrechten. Naar schatting woonden op dat moment tweeduizend inwoners in Rotterdam (zie figuur 4.1.2). In de jaren hierna groeide Rotterdam uit tot een belangrijke handelsplaats voor de overslag van bulkgoederen. In 1700 is Rotterdam met vijftigduizend inwoners de op één na grootste stad in de Republiek (Gemeentearchief Rotterdam, 2012). In deze periode beperkt de groei zich vooral tot binnen de stadsmuren. Pas na het aanleggen van de Nieuwe Waterweg tussen 1863 en 1872 begint Rotterdam aan haar grote transformatie tot *poort van Europa*. De nieuwe havens en de aanleg van de eerste spoorwegen op Zuid brengen volop werkgelegenheid naar het gebied. Omstreeks 1840 wordt voor het eerst nagedacht over de verstedelijking van het eiland IJsselmonde. Dit voornamelijk als gevolg van de landbouwcrisis die vanaf 1878 tot 1893 de Republiek teisterden en zorgde voor werkloosheid op het platteland van Zeeland en Brabant. Arbeiders uit Zeeland en Brabant trokken als gevolg van deze crisis massaal naar Rotterdam en vestigden zich, in de hoop op een betere toekomst als haven- en industriearbeider, in de nieuwe deelgemeenten Feijenoord en Charlois.

Figuur 4.1.1: Rivierlopen en kreken in het Maasmondgebied voor 1164. De letters R, S, V duiden de (latere) posities aan van de steden Rotterdam, Schiedam en Vlaardingen.

Bron: De kaart en bijschrift is afkostig uit het werk van Frits Palmboom (1990, p. 14).

Figuur 4.1.2: Hetzelfde gebied omstreeks 1400. Ten noorden van de Maas is een aaneengesloten dijkfront tot stand gekomen. Ten zuiden van de Maas ligt een eilandenrijk van aan elkaar geplakte ringpolders. De onderbroken lijnen geven de omtrek aan van het eiland Ijselmonde.

Bron: De kaart en bijschrift is afkostig uit het werk van Frits Palmboom (1990, p. 14).

De ligging van het eiland IJsselmonde midden in de Maas-Rijndelta in combinatie met de geomorfologie van de bodem zijn later bepalend gebleken voor de ruimtelijke structuur van Rotterdam-Zuid (Meijel, 2008, p. 17). Van oorsprong bestond Zuid uit een groep eilanden doorsneden door rivieren en kreken. Tot op de dag van vandaag reageren hier zee, rivier en land met wisselende hevigheid op elkaar (Palmboom, 1990, p. 15). Dit agrarische polderlandschap is sinds de Middeleeuwen door drooglegging en, bedijking en overstromingen gevormd. Het ontginnings- en indijkingsproces op Zuid verliep een stuk turbulenter dan op Noord. Rond 1300 leek de situatie enigszins gestabiliseerd, maar na ongeveer honderd jaar als veenlandschap te hebben bestaan, liep in 1373 het gebied weer onder water. Na de Sint Elisabethsvloeden van 1404 en 1424 hadden zee en rivier vrij spel en slibde buitendijks nieuwe lagen klei en zand aan en ontstond er een nieuwe rivierarm, genaamd de Koedood (zie figuur 4.1.3). Enkele jaren later begon de gefaseerde drooglegging opnieuw en ontstonden er eilandachtige kleipolders. Pas met de afdamming van de Koedood in 1580 zijn de dijken op Zuid geconsolideerd (Palmboom, 1990, p. 20).

De verkavelingsstructuur van de polders op Zuid wordt bepaald door de ontwateringstructuur en verschilt per polder (zie figuur 4.1.4). Het resultaat is een aaneenschakeling van kleinschalige komvormige polders van wisselende grootte. Op Zuid zijn dit de Hillepolder, de Katendrechtse polder, Feijenoord, de polder van Charlois, de Varkenoordsche polder en Kamemelksland (Meijel e.a., 2008, p. 17). Processen van inklinking en bodemdaling van de kleibodem resulteerden in laag gelegen polders omringt door ringvormige dijken. Dit is nog steeds één van de karakteristieke kenmerken van Zuid. Verdeeld over de polders kwamen enkele plassen voor, zoals de Waal en het Spui in het zuidwesten van Charlois (Meijel e.a., 2008, p. 17). De dijken om de verschillende polders dienden niet uitsluitend voor de bescherming van de agrarische gronden, maar werden tevens gebruikt als verbindingswegen tussen de (historische) dorpskernen Charlois, Katendrecht en Hillesluis (Cusveller, 1990, pp. 45-49). De bebouwing op Zuid in deze periode bestond voornamelijk uit lintbebouwing langs deze routes. De meeste van deze dijken zijn nog steeds in gebruik en sommige verbindingswegen, zoals de Katendrechtse Lagedijk, de Rietdijk en de Zuidhoek zijn tegenwoordig nog steeds herkenbaar en zichtbaar (Kuilenburg, 2009 pp. 26-77). Naast deze verbindingswegen liepen dwars op de structuur van de polders enkele zandwegen. De meest bekende en nog steeds belangrijke verkeersader op Zuid is de Dordtsestraatweg. Deze is ten tijde van Napoleon aangelegd dwars op het patroon van de verkaveling en de verbinding was tussen Dordrecht en Antwerpen.

Figuur 4.1.3: Het indijkingsproces in kaart gebracht. De pijlen geven de vermoedelijke volgorde van inpolderen aan. Op Zuid verloopt de indijking vanuit de donker aangegeven gebieden. De indijking is voltooid als in 1580 de Koedood wordt afgedamd.

Bron: De kaart en bijschrift is afkostig uit het werk van Frits Palmboom (1990, p. 18).

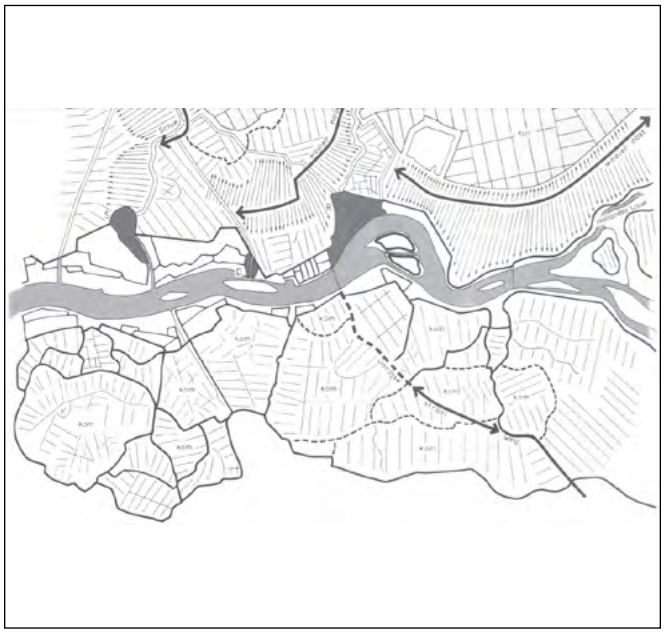

Figuur 4.1.4: De verkaveling van het achterland op basis van de topografische kaart uit 1850. Op Noord draaien de waaiers met de rivieren mee en schuiven langs de stadsdriehoek. Op Zuid zijn sommige dijken rond de ringpolders weer afgegraven (zie onderbroken lijnen).

Bron: De kaart en bijschrift is afkostig uit het werk van Frits Palmboom (1990, p. 22).

4.2 De ontstaansgeschiedenis van Oud-Charlois

De ontstaansgeschiedenis van Oud-Charlois gaat terug tot ver voor de annexatie van het eiland Feijenoord in 1591. De annexatie van deze zandplaat in de binnenbocht van de Maas wordt gezien als het begin van de verstedelijking van Rotterdam op de linker Maasoever (Kuilenburg, 2009 pp. 26-77). De naam Charlois stamt af van het historisch graafschap *Charolais* in Frankrijk, gelegen in de regio *Bourgondië* tussen *Lyon* en *Dijon* in het departement *Saône-et-Loire*. Vanaf januari 1405 tot november 1432 was de hertog van Bourgondië en landsheer van Vlaanderen, Namen, Brabant en Limburg Filips III van Bourgondië (1396-1467) graaf van dit graafschap (zie figuur 4.2.1).

Jacob van Gaesbeek (1390-1459), heer van Gaasbeek, Abcoude, Putten, Strijen en Coelhorst, verkoopt in 1456 zijn rechten over Putten en Strijen aan Filips III van Bourgondië. Filips schenkt vervolgens in het jaar 1458 *de Reijerwaert* aan zijn derde zoon Karel de Stoute (1433-1477) (zie figuur 4.2.2). Het gebied *de Reijerwaard* behoorde tot de heerlijkheid Putten en stond bekend als '*Putten over de Maze*'. Nog in dat zelfde jaar, op 24 april 1458, geeft Karel de Stoute deze gronden als een geschenk aan de drie edelen Jan van Auxy, Adryaen van Borsselen en Willem van Contay. Met als doel '*om die selve lande, slyck, uterwairt, rietbroeck, ende aenwassen te mogen bedijcken ende gebruycken, of doen bedijcken ende gebruycken tot zomerlande of winterlande, al tsamen of an clenen polderen*' (de Waal, 1921). De drie edelen leken niets voor deze klus te voelen, want nog geen vier dagen later gaven zijn hun geschenk, inclusief alle rechten en verplichtingen, aan Matteys de Huyzer, IJsbrand Uyt ten Hage, Arend van der Woude en Anthony Michelszoon Van Eversdijck (van Ommeren, 1964, pp. 9-18). Zij werden de grondheren van Charolais.

In 1460 geeft Karel de Stoute toestemming aan deze grondheren om de polder Riederwaard te bedijken. In de akte van overdracht, die getekend is op 24 april 1462, stonden twee voorwaarden: (1) de ingedijkte grond '*voortaen heten sal 't land van Charolais*' en (2) dat er een kerk gesticht zou worden '*die genaempt sal wesen Sinte Clemenskercke*'. Deze oorspronkelijke Sint Clemens kerk is gebouwd tussen 1461 en 1467. Rond 1512 werd deze opnieuw ingewijd. In 1592 werd er een tweede toren toegevoegd die in 1660 werd afgebroken en werd vervangen door de huidige toren. Op 7 mei 1867 werd de eerste steen gelegd van de herbouw. Om de oorspronkelijke kerk werd naar ontwerp van architect J. Visser een nieuwe kerk heen gebouwd. Op 19 april 1868 werd de Sint Clemenskerk zoals die tot de dag van vandaag herkenbaar is opnieuw ingewijd (Roseval, 1966).

Zelfs nu nog zijn er vele fysieke herinneringen zichtbaar in het verstedelijkt landschap van Oud-Charlois die verwijzen naar de ontstaansgeschiedenis. Vooral de straatnamen zijn vaak een directe en duidelijke verwijzing naar dit verleden. Voorbeelden zijn het Karel de Stouteplein, de Karel de Stoutestraat en de Clemensstraat. De Boergoensestraat en de Boergoensevliet zijn een verbasering van de afkomst van Karel de Stoute. De Grondherendijk en Grondherenstraat zijn een verwijzing naar de grondheren van Charlois. In de aangrenzende wijk Carnisse worden twee van hen genoemd in de Utenhagestraat en de Meester Arendstraat.

Figuur 4.2.1: Filips III van Bourgondië (1396-1467)

Figuur 4.2.1: Karel de Stoute (1433-1477)

Bron: google.nl

4.3 De verstedelijking van Rotterdam-Zuid

Sinds het ontstaan van Rotterdam heeft de ontwikkeling van haven en stad voornamelijk plaatsgevonden op de noordelijke Maasoever. De sprong over de Maas werd pas noodzakelijk rond 1830 toen het inwoneraantal in één jaar tijd meer dan verdubbelden. In 1843 werd het eerste officiële uitbreidingsplan voor Rotterdam-Zuid opgesteld door de stadsarchitect Willem Nicolaas Rose. Met het Waterproject wou Rose een einde maken aan de onhygiënische toestanden in Rotterdam (Kuilenburg, 2009 pp. 26-77). Het plan is doorberekend op veertigduizend inwoners en werd vervolgens vrijwel ongewijzigd opgenomen in het Tweede Coolpolderplan uit 1858.

In 1868 volgt al snel een nieuw uitbreidingsplan door Christiaan Bonifacius van der Tak. De focus van dit plan ligt nadrukkelijk bij de havenuitbreiding en de bijbehorende infrastructurele werken (Kuilenburg, 2009, pp. 26-77). De directe aanleiding voor de bouw van nieuwe havens was de aanleg van de Nieuwe Waterweg. Deze werd in opdracht van Rijkswaterstaat, onder leiding van ingenieur Pieter Caland, tussen 1863 en 1872 voltooid en resulteerde in een rechtstreekse (en betrouwbare) verbinding met open zee. Naast de aanleg van de Nieuwe Waterweg werd na een lange politieke strijd in 1877 de Zuiderspoorlijn aangelegd.

Wat volgde waren enkele jaren van gestage ontwikkelingen. Hierna kwam Rotterdam in de grootste groeiperiode terecht die de stad ooit heeft gekend. De net aangenomen Woningwet door het kabinet Pierson van 22 juni 1901 verplichte snel groeiende steden om een uitbreidingsplan op te stellen. Toenmalig directeur Plaatselijke Werken Gerrit Johannes de Jongh reageerde in 1903 met het uitbreidingsplan *Haven- en Stratenaanleg aan den Linker Maasoever* (zie figuur 4.3.1). Uit de titel van zijn plan blijkt al dat de woningbouw ondergeschikt was aan de havenontwikkeling. De tot dan toe agrarische zelfstandige gemeente Charlois werd onderdeel van deze plannen en werd in 1895 geannexeerd door de gemeente Rotterdam. Inmiddels is dan al begonnen met het graven van drie enorme havenbekkens: de Rijn- (1887-1893), Maas- (1989-1905) en Waalhaven (1907-1931). De aanleg van deze havens hield nauwelijks rekening met de bestaande ruimtelijke structuur van de komvormige polders op Zuid (Cusveller, 1990, pp 46-49).

Enkele jaren later in 1914 komt Abraham Cornelius Burgdorffer met zijn eerst uitbreidingsplan. De focus ligt bij het creëren van een aantrekkelijke en zelfstandige woonstad met eigen voorzieningen (Kuilenburg, 2009, pp. 26-77). Met het Zuidplein als centrum voor voorzieningen ontwerpt hij een aansluitend radiaal verkeerssysteem (zie figuur 4.3.1).

Tijdens het interbellum wint stadsontwikkeling enorm aan betekenis en wordt Zuid gebruikt als proeftuin voor toekomstige stedenbouwkundige concepten. De architecten Jacobus Johannes Pieter Oud en Granpré Molière ontwerpen in deze tijd dan ook de eerste tuin, beton en nooddorpen. Als private partij maakt het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok in 1921 een nieuw visionair uitbreidingsplan voor Rotterdam-Zuid, genaamd *Plan Zuid* (zie figuur 4.3.1). In hun plan bestond de ideale stad uit verschillende zones in een soort van waaierpatroon (Kuilenburg, 2009, pp. 26-77). Karakteristiek is hoe de woningdichtheid vanaf de kern richting de rand van de stad steeds verder afneemt.

Het *Algemeen Uitbreidingsplan* van Willem Gerrit Witteveen uit 1927 nam de hoofdlijnen van *Plan Zuid* over en werkte dit uit tot een meer praktisch en uitvoerbaar plan (zie figuur 4.3.1). Het doel was om een integraal en samenhangend stadsbeeld te creëren door het doortrekken van gesloten bouwblokken. Hierdoor werd Rotterdam-Zuid volgens Witteveen één ruimtelijke eenheid met een eigen karakter.

De uitbreidingsplannen van Rose, De Jongh, Burgdorffer, Granpré Molière en Witteveen hebben ook lang na de Tweede Wereldoorlog de planvorming van de linker Maasoever bepaald. Pas in 1949 kwam er een nieuw uitbreidingsplan, gemaakt door Cornelis van Traa. In zijn plan wordt de groene parkgordel waar Granpré Molière en Witteveen al over spraken uitgevoerd in de vorm van het huidige Zuiderpark. Dit enorme park is in het stadsbeeld anno 2012 een centrale plek en tevens scheiding tussen de naoorlogse wijken (ten zuiden) en de vooroorlogse wijken (ten noorden). Het grote verschil tussen deze wijken is de relatie die zij onderhouden met de oorspronkelijke kavelstructuur van de komvormige polders. Waar in de vooroorlogse wijken geprobeerd is de uitbreidingsplannen zo goed mogelijk te laten aansluiten op de oude dijken en slotenstructuur is hier in de naoorlogse wijken geen rekening mee gehouden.

Op de rechter pagina een overzicht van de zojuist beschreven verstedelijking van Rotterdam-Zuid.

Locatie van Oud-Charlois

1340

1374

1625

Bron: mappinghistory.nl

1740

1890

1907

1920

1937

1940

1955

1965

2008

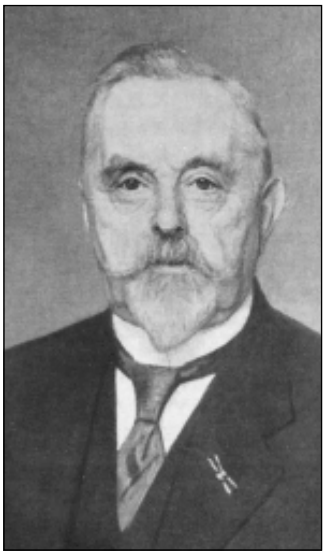

De Jongh (1845-1917)

Burgdorffer (1862-1932)

Molière (1883-1972)

Witteveen (1891-1979)

Bron: google.nl

Haven- en Stratenaanleg aan den Linker Maasoever (1903)

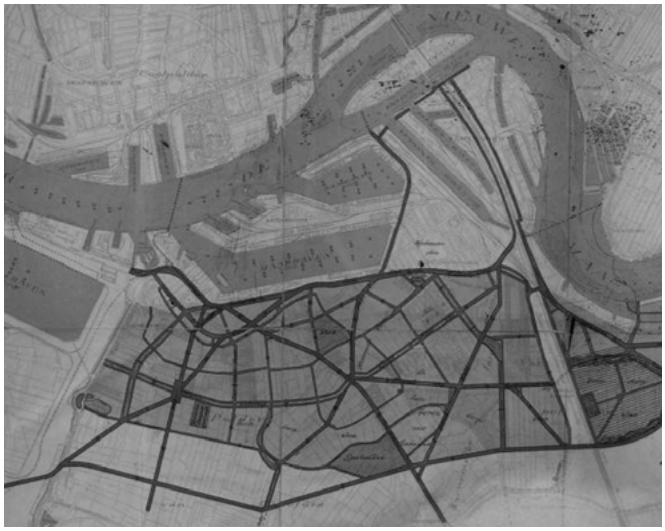

Uitbreidingsplan van Burgdorffer (1914)

Bron: Kuilenburg, 2009, pp. 50-70

Plan Zuid (1921)

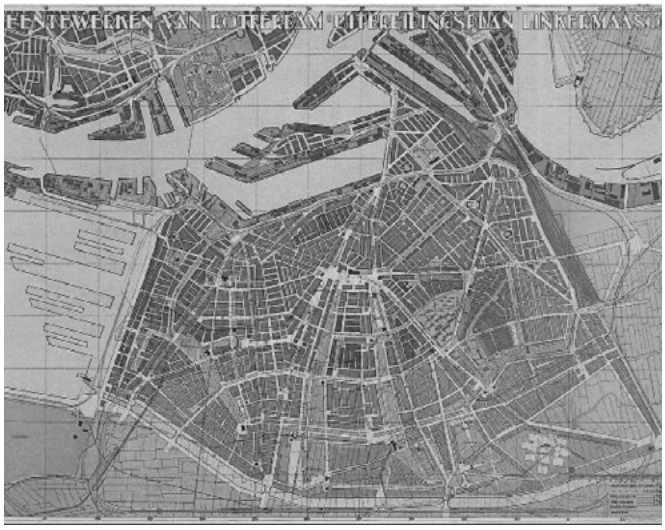

Algemeen Uitbreidingsplan Linker Maasoever (1927)

Figuur 4.3.1

Op de linker pagina zijn de zojuist besproken uitbreidingsplannen afgebeeld. Daarnaast staan boven aan deze pagina de portretten van de stedenbouwkundige achter deze plannen.

Op de rechter pagina zijn vier topografische kaarten te zien die corresponderen met de vier uitbreidingsplannen op basis van jaartal. De kaarten drie en vier zijn afkomstig uit de kaartenzaal van de Technische Universiteit Delft. Kaart één is *de Plattegrond der gemeente Rotterdam* gedrukt door Tresling & Co, Amsterdam. Kaart drie is *de Plattegrond van Rotterdam in 1925* en is bewerkt door J. Treffers, tekenaar 1e klas bij de Gemeentewerken en gedrukt door Druk J. Smulders & Co, 's-Gravenhage. Zowel kaart één als drie zijn afkomstig uit de kaartenbundel van de Veldacademie getiteld: *Historische plattegronden van Nederlandse steden: Rotterdam deel 2* (Ratsma, 1984).

Topografische kaart Oud-Charlois in 1903

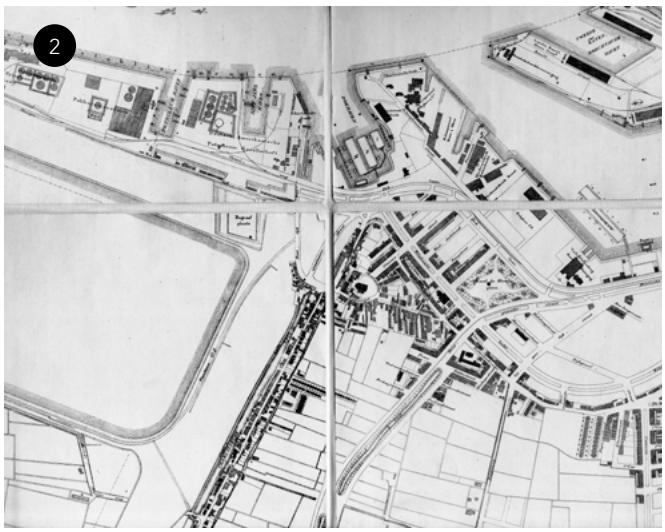

Topografische kaart Oud-Charlois in 1917

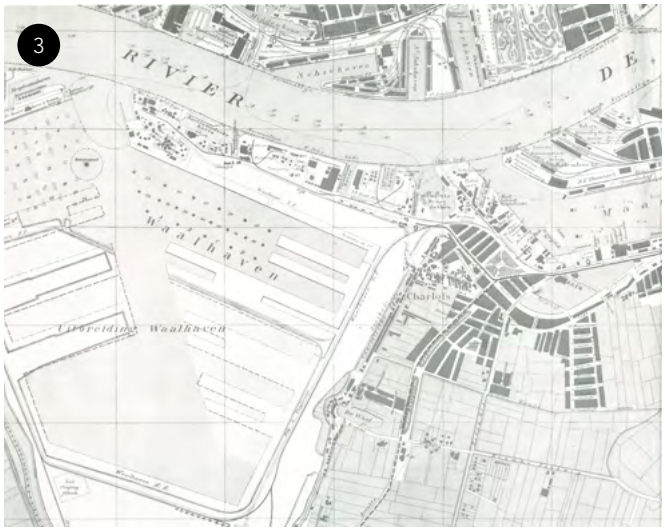

Topografische kaart Oud-Charlois in 1925

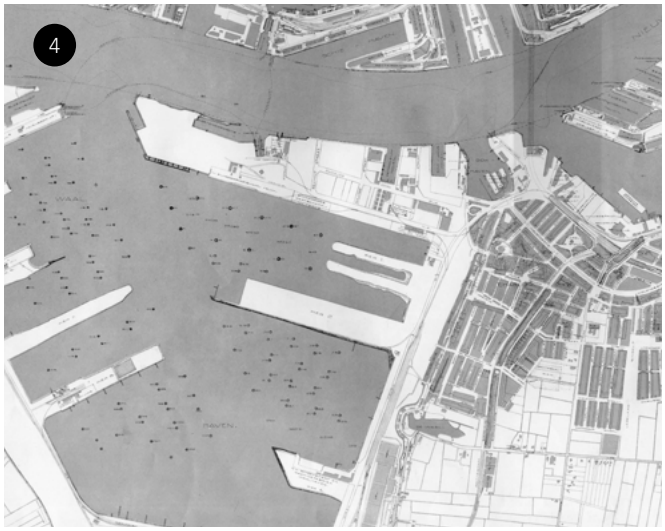

Topografische kaart Oud-Charlois in 1948

4.4 Ankerpunten ruimtelijke structuur

Tijdens het maken van de zojuist beschreven historisch-geografische analyse en het bestuderen van verschillende plattegronden, historische foto's en (stads)archieven zijn alle herkenningspunten uit het verleden geïnventariseerd, gecategoriseerd en genoteerd (zie bijlage H4 - 2.1). Herkenningspunten die in eerste instantie niet naar voren kwamen tijdens het deskresearch zijn afkomstig uit het veldwerk wat tijdens deze fase is verricht. Onder veldwerk worden twee voetexcursies door de wijk verstaan. Tijdens dit veldwerk zijn verschillende foto's genomen (zie bijlage H4 -3).

Het over elkaar heen leggen van de vijf typen herkenningspunten levert een totaal beeld op (zie figuur 4.4.1). Op fysiek herkenbare plekken waar sprake is van een concentratie van verschillende typen herkenningspunten ontstaan ankerpunten ruimtelijke structuur. Er zijn drie fysiek herkenbare plekken waar er sprake is van een concentratie van verschillende typen herkenningspunten. Dit zijn de ankerpunten (zie figuur 4.4.2):

1. Historische Charlois
2. Schulpplein
3. Boergoensestraat.

Niet alleen dit hoofdstuk, maar ook de hoofdstukken vijf en zes sluiten af met een kaart waarop de ankerpunten ruimtelijke functioneren (zie hoofdstuk vijf) en de ankerpunten ruimtelijke beleving (zie hoofdstuk zes) zichtbaar worden. Deze drie kaarten zijn gebaseerd op de deelvragen en worden gebruikt bij de beantwoording van de hoofdvraag (zie hoofdstuk zeven).

Bron: Kathaar.nl, 2013

Charloisse Kerksingel

Charloisse kerksingel

De kromme Zandweg

Grondherenstraat

Spuipark

Knooppunt Kaatsbaan

Legenda
Paden
Knooppunten
Grenzen
Districten
Orientatiepunten
Ankerpunten ruimtelijke structuur
Oud - Charlois - deelgemeente Charlois
Maashaven
Sint-Janshaven
Robbenoordse haven
Kaappark
DOKLAAN
BRIELSELAAN
MAASTUNNELPLEIN
PLEINWEG
DORPSWEG
WAALHAVEN O.Z.
Bekkerstraat
Rietdijk
Van Blommestein weg
Voorsnesse
Oudehoornstraat
Verboomstraat
Boerenoensevliet
Fuutstraat
Gruttostraat
Wielewaalstraat
Carnissesingel
Utenhagenstraat
Meerkoetstraat
Van Oestendestraat
Bas Jungeriusstraat
Verschoorstraat
De Mansstraat
Dirk Hengstraat
Katendrechtse Lagendijk
Katendrechtse hoofd
Katendrechtsehaven
Ligplaats "Stoomschip Rotterdam"
Maashavenkade
Walhallalaan
Ertsstraat
Katen Oostkade
Maashaven N.Z.
Waalhaven N.Z.
Sluisjesdijk
Barendrechtse
Uds
Figuur 4.4.1: Ruimtelijke structuur Oud-Charlois
Zie bijlage H4 -4.1
H4
0 m
100 m
250 m
N

CIVITAS

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de rol van de stad als concentratiepunt van economische, sociale en culturele activiteiten (Taverne e.a., 2013). In het theoretisch kader is aan de hand van de tijdgeografie beschreven hoe activiteiten en verplaatsingen van individuen door tijd en ruimte invloed hebben op het ruimtelijk functioneren van de stad (zie hoofdstuk twee). Deze verplaatsingen en activiteiten laten hun sporen na in de ruimtelijke structuur (Dijst, 2006, p. 13). Het gebied waarbinnen de deelnamen aan verplaatsingen en activiteiten plaatsvindt noemt men de actieruimte (zie paragraaf 5.1). Waar de tijdgeografie zich voornamelijk richt op materiële processen is het in de huidige netwerksamenleving (Castells, 1996) cruciaal dat er ook rekening gehouden wordt met mentale processen die het ruimtelijk gebruik, de beleving en waardering sturen via verschillende communicatiekanalen (zie hoofdstuk zes). Tijdens fysiek contact worden impressies en ervaringen gedeeld die waarden, normen, overtuigingen en attituden vormen (Pred, 1984). Omgekeerd beïnvloeden deze impressies en ervaringen de keuzes voor het verloop van paden. Deze paden kruisen elkaar in de actieruimten op plaatsen waar activiteiten worden ondernomen. Deze plaatsen noemt men activiteitenplaatsen (zie paragraaf 5.2). Op locaties, waar een concentratie van deze activiteitenplaatsen plaatsvindt, ontstaan ankerpunten ruimtelijk functioneren (zie paragraaf 5.4).

In dit hoofdstuk staat de volgende vraag centraal: *Op welke fysiek herkenbare plekken in de verouderde stadswijk Oud-Charlois is er sprake van een concentratie van activiteitenplaatsen*?

5.1 Actieruimten

In deze paragraaf zal worden ingegaan op het begrip actieruimten. Actieruimten wordt hierbij gedefinieerd als '*het gebied waarbinnen de activiteitenplaatsen liggen die door personen gebruikt (kunnen) worden*' (Dijst, 1995, p. 38). Het aantal en typen activiteitenplaatsen is afhankelijk van de mate waarin activiteiten in tijd en ruimte gefixeerd zijn (Harts e.a., 2000). Door de toenemende scheiding van woon, werk en vrijetijdsfuncties moeten bewoners zich steeds vaker en verder verplaatsen tussen activiteitenplaatsen. De relatie tussen het functioneren van activiteitenplaatsen en de mogelijkheid tot (dagelijks) gebruik is dan ook essentieel.

Er zal nu achtereenvolgens worden ingegaan op de *activity-based approach* (zie subparagraaf 5.1.1), de verschillende typen actieruimten (zie subparagraaf 5.1.2) en de vorm en grootte van de actieruimten (zie subparagraaf 5.1.3). Een overzicht van deze paragraaf is schematisch weergegeven in figuur 5.1.1.

5.1.1 Activity-based approach

De *activity-based approach* is ontwikkeld begin jaren zeventig als reactie op de tekortkomingen van de *trip-based approach*. In deze benadering is de verplaatsing van locatie a naar locatie b met een bepaalde vervoerswijze een afgeleide in plaats van een doel op zich (Dijst, 1995, p. 40). In de *activity-based approach* worden verplaatsingen en activiteiten integraal bestudeerd onder invloed van tijdruimte-beperkingen (zie hoofdstuk twee). Het werk van Hägerstrand wordt gezien als een *activity-based approach* en tevens als een non-behavioristische studie. In dit type studie staan de gedragsmogelijkheden die beperkingen bieden centraal (zie paragraaf 2.2). Kritiek op de non-behavioristische benadering is de ontbrekende relatie tussen de objectieve (materiële) en subjectieve (mentale) omgeving. Oftewel de relatie tussen de omgeving (urbs) en het sociale leven (civitas). Als reactie op de tekortkomingen van de non-behavioristische benadering onderscheiden we behavioristische studies. Hierbij wordt het feitelijk gedrag verklaard aan de hand van percepties en attitudes van betrokkenen (Dijst, 1995, p. 41). De behaviorale geografie kent haar oorsprong in de studies van onder anderen Chapin (1968; 1974; 1978), Cullen & Godson (1977), Salomon (1983) en Clark (1986). Zij stellen dat zowel attituden en motieven binnen de culturele, sociale en tijdruimtelijke context het interpretatiekader vormt waarbinnen gedragingen plaatsvinden (Dijst, 1995, p. 44). Waargenomen gedrag is dan ook het gevolg van motieven van individuen (zie subparagraaf 2.2.3).

5.1.2 Typen actieruimten

In het onderzoek wordt verondersteld dat bewoners zich verplaatsen binnen de wijk vanwege de aanwezigheid van activiteitenplaatsen. Het gebied waarbinnen deze activiteitenplaatsen zijn gesitueerd is begrensd en wordt bepaald door het bereik. Deze begrensde ruimten noemt men actieruimten (Dijst, 1995, pp. 47-53). Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen de feitelijke en potentiële actieruimten (zie figuur 5.1.1). De feitelijke actieruimte is de ruimte waarbinnen alle activiteitenplaatsen zijn gelegen die een persoon in een bepaalde periode daadwerkelijk heeft bezocht, oftewel het gerealiseerde ruimtelijk gedrag (Dijst, 1995, pp. 49-51). De potentiële actieruimten kenmerkt zich door een tijdruimtelijke en perceptuele dimensie. In de tijdruimtelijke dimensie wordt de actieruimten gezien als het traject door tijd en ruimte dat een individu kan afleggen onder invloed van tijdruimte-beperkingen.

Figuur 5.1.1: Schematische weergave van type en vorm van actieruimten

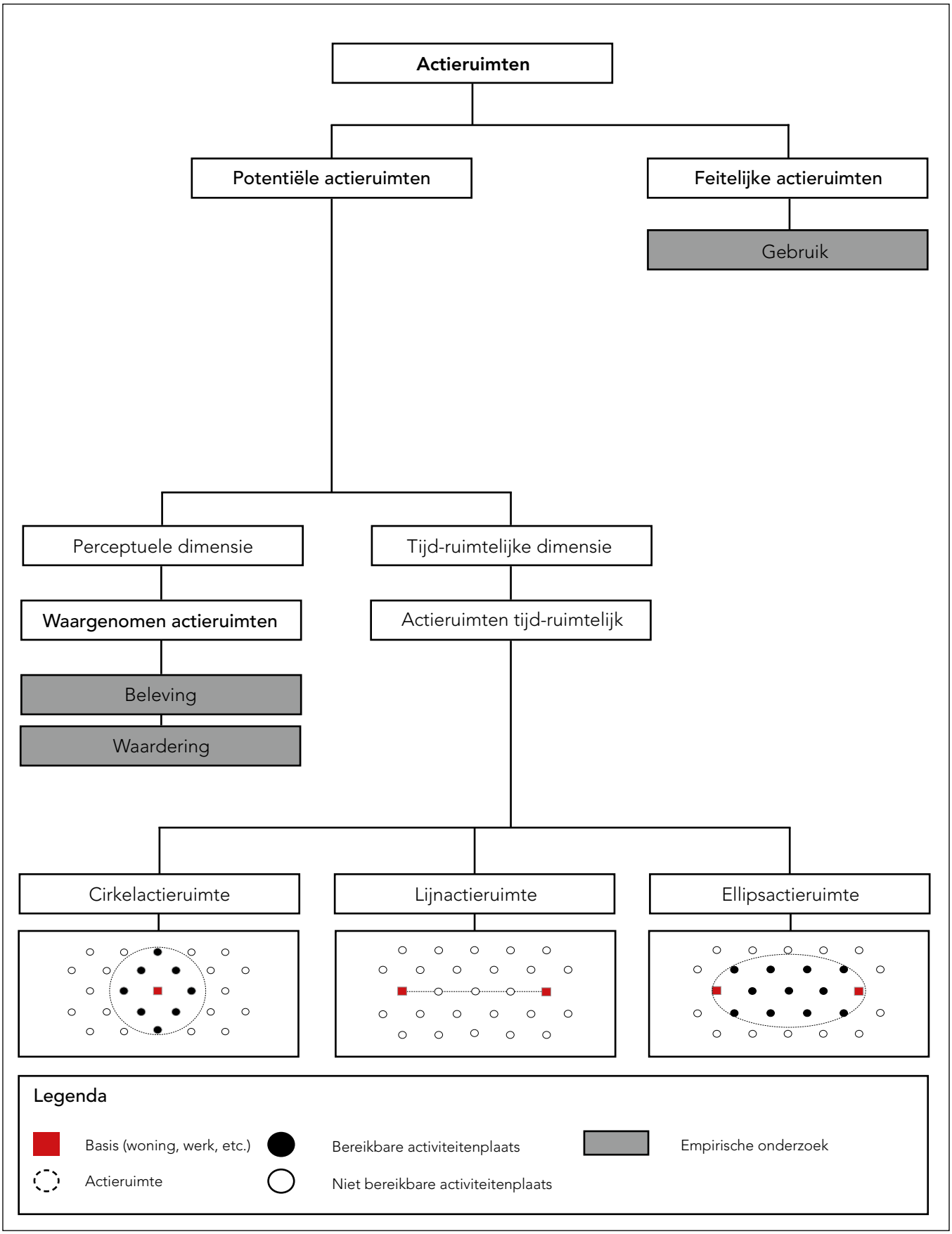

Hierbij kan gedacht worden aan de openingstijden van winkels, prijskaartjes en de kwaliteit en beschikbaarheid van vervoersystemen. De perceptuele dimensie kenmerkt zich als de waargenomen actieruimte waarin alle voor een persoon bekende activiteitenplaatsen zijn gelegen (zie figuur 5.1.1). Een andere term voor waargenomen actieruimten is mental map (Lynch, 1960; 1984). Mental maps vertegenwoordigen de kennis van de ruimtelijke organisatie evenals informatie over de eigenschappen die bewoners associëren met verschillende locaties. In hoofdstuk zes zullen zowel de feitelijke (gebruik) als de waargenomen actieruimten (beleving en waardering) in kaart worden gebracht.

5.1.3 Vorm en grootte actieruimten

De vorm en grootte van de actieruimten worden bepaald met behulp van vier determinanten. Deze determinanten zijn de structurele kenmerken van activiteiten en verplaatsingspatronen. De vier determinanten zijn: het beschikbare tijdsinterval (=T), de afstand tussen de bases van de actieruimten (=L), het reistijdaandeel en de verplaatsingssnelheid (=V) (zie figuur 5.1.2).

Figuur 5.1.2: Formule actieruimten op basis van de vier determinanten

$$\frac{\left(x-\frac{1}{2}L\right)^2}{\left(\frac{\tau\left[T-\frac{L}{V}\right]V}{2}\right)^2}+\frac{y^2}{\left(\frac{\tau\left[T-\frac{L}{V}\right]V}{2}\right)^2-\left(\frac{1}{2}L\right)^2}\leq 1$$

De eerste determinant bepaald het tijdsinterval dat beschikbaar is voor het gebruik van activiteitenplaatsen. Deze lengte heeft invloed op het soort activiteit, de locatie en het aantal activiteiten waaraan kan worden deelgenomen. De tweede determinant is de afstand tussen de verschillende basen, oftewel de afstand tussen de herkomst- en bestemmingslocaties. Deze locaties bepalen het bereik en het tijdsinterval waarbinnen verplaatsingen en activiteiten kunnen worden ondernomen. Aan de hand van het aantal en de onderlinge afstand tussen basen wordt de vorm van de actieruimten bepaald (zie figuur 2.2.1). Als er één basis is (lees: de woonlocatie) dan is er sprake van een zogenaamde cirkelactieruimte. Hierbij is de afstand tussen de bases nul en kan het tijdsinterval besteed worden aan reizen naar en verblijven op niet-basislocaties. Bij twee basen spreken we van ellips- en lijnactieruimte. Er is sprake van een lijnactieruimte als het volledige tijdsinterval besteed wordt aan de verplaatsing tussen de twee basen (Dijst, 1995, p. 56). De derde determinant is het reistijdaandeel. Dit geeft het gedeelte binnen het beschikbare tijdsinterval weer wat wordt besteed aan de verplaatsing van en naar andere activiteitenplaatsen. De laatste determinant is de verplaatsingssnelheid. Hoe groter de snelheid, hoe groter de actieruimten. In dit onderzoek wordt onderscheid gemaakt tussen vier vervoerstypen, namelijk: fiets, voet (inclusief rollator, scootmobiel en rolstoel), auto of openbaar vervoer (zie hoofdstuk zes). Gezien de beschikbare tijd en middelen voor dit onderzoek wordt de invloed van deze vier determinanten niet nader onderzocht in het onderzoek.

5.2 Activiteitenplaatsen

In deze paragraaf worden alle activiteitenplaatsen gelegen binnen de grenzen van Oud-Charlois in kaart gebracht met behulp van de leefveldenanalyse. Op basis van zeven leefvelden kan een zeer uitgebreide inventarisatie worden gemaakt van alle aanwezige sociale, economische en culturele voorzieningen en functies in de wijk. Voor het onderzoek is (op basis van relevantie) gebruik gemaakt van vijf van de zeven leefvelden, namelijk: (1) economie, werk & inkomen, (2) onderwijs, (3) gezondheid & hulpverlening, (4) woonomgeving en (5) participatie & welzijn (zie subparagraaf 5.2.1). Daarnaast zal met behulp van adresboeken van de gemeente Rotterdam de (mogelijke) verschuiving van activiteitenplaatsen langs de historische as van Oud-Charlois worden beschreven (zie paragraaf 5.3).

5.2.1 Leefveldenanalyse

Per leefveld zal een beschrijving plaatsvinden van het aantal en typen activiteitenplaatsen. Naast een beschrijving van de gegevens is ieder leefveld apart afgebeeld op de plattegrond van het onderzoeksgebied Oud-Charlois. Deze kaarten zijn direct na de beschrijving van het aantal en typen activiteitenplaatsen terug te vinden in dit rapport. Tevens zijn deze kaarten ook terug te vinden op de cd-rom met bijlagen (zie bijlagen H5 -1).

Economie, werk & inkomen

De meeste economische activiteitenplaatsen op buurtniveau zijn te vinden rondom de Wolphaertsbocht. Vooral rondom het kruispunt met de Clemensstraat en het kruispunt met de Boergoensevliet is de intensiviteit van activiteitenplaatsen relatief hoog (zie figuur 5.2.1). Op de hoek van de Boergoensestraat en de Wolphaertsbocht zijn onder andere het Kaaspaleis Charlois, eethuis Kösem, haarmode bath, Aruna's nagel- en schoonheidspaleis, belhuis Kachar, het Chinees Indonesisch restaurant Shanghai en Café Paviljioen te vinden. Deze locaties zijn goed bereikbaar met het openbaar vervoer via tramlijn 2 en buslijn 44. Rondom het kruispunt met de Clemensstraat aan het begin van de Wolphaertsbocht zijn voornamelijk voorzieningen in levensmiddelen te vinden. Zo zitten hier onder andere de supermarkten MCD en Yasan, brood- en banketbakkerij Vantan, de Kruidvat, bakkerij Mevlana, Café Schaapstal en eetcafé Marlena. Ook zijn er twee geldautomaten aanwezig. Deze locatie is minder goed bereikbaar met het openbaar vervoer. De dichtstbijzijnde halte is de Kaatsbaan, waar bus 46, 73 en 67 passeren vanaf de Waalhaven Oostzijde richting Zuidplein en andersom. Naast de hoge concentratie activiteitenplaatsen rondom de Wolphaertsbocht zijn er in de Vroonsestraat een groenteboer (Het Groentepalies), bakker (De Boerenbakker) en slager (Van Ginkel) te vinden.

Verder kenmerkt het gebeid ten westen van de Spuikade zich door een cluster van activiteitenplaatsen binnen het leefveld. Hier zitten onder andere de Multiemate bouwmarkt, Lens plaatwerk en coating en een Nokia Service point. Deze activiteitenplaatsen worden nauwelijks gebruikt op buurtniveau. Op deze locatie is de problematische relatie tussen stad en haven goed zichtbaar. Doordat deze bedrijvigheid van oorsprong gericht is op de activiteiten in en rondom de (Waal)haven staat het met haar rug naar de wijk.

Tot slot is het opvallend dat in het zuiden van de wijk, naast enkele solitaire winkels, niet of nauwelijks activiteitenplaatsen te vinden zijn voor de dagelijkse boodschappen. Dit terwijl hier juist relatief veel ouderen (lees: 55 plussers) wonen in de zorginstellingen de Albatros, 'thuishaven' De Nieuwe Nachtegaal, en woonzorgcentrum Waelestein. Goed nieuws is wel dat recent, op 14 december 2013, een tweede MCD supermarkt in De Nieuwe Nachtegaal aan de Mezenhof 1 is geopend.

Onderwijs

De meeste onderwijsinstellingen liggen relatief centraal in de wijk. Rondom het kruispunt van de Arendsweg en Van Blommesteijnweg met de Boergoensevliet is de concentratie van basisscholen en voortgezet onderwijslocaties het hoogst (zie figuur 5.2.2). Deze locaties zijn goed bereikbaar met zowel de auto als het openbaar vervoer. Daarnaast is de centrale ligging belangrijk voor de bereikbaarheid van voet- en fietsverkeer. In de Clemensstraat in het noorden van de wijk is de Openbare internationale basisschool Charlois te vinden en in het Wijkcentrum DOCK de Bibliotheek Oud-Charlois. Naast openbare onderwijsinstellingen zijn er ook islamitische, evangelische en gereformeerde onderwijsinstellingen in Oud-Charlois te vinden. Dit benadrukt de diverse etniciteit van de inwoners van Oud-Charlois, die kenmerkend is voor Rotterdam-Zuid.

Gezondheid & hulpverlening

Activiteitenplaatsen met betrekking tot gezondheid en hulpverlening zijn vooral ten oosten van de Boergoensevliet en Boergoensestraat te vinden (zie figuur 5.2.3). Rondom het kruispunt van de Boergoensestraat met de Wolphaertsbocht is een concentratie van dit type leefveld. Hier zitten onder andere de Mediqu Apthoteek Charlois, Huisartsenpraktijk Harmsen & Wong, dagactiviteitencentrum Soeda, Fysiotherapie Charlois en Dierenartsencentrum Rotterdam-Zuid. In totaliteit telt Oud-Charlois drie apotheken, acht huisartsen, vier fysiotherapie en twee tandartspraktijken. Met uitzondering van huisartsenpraktijk Ferguson zijn deze alle gelegen rondom de Boergoensevliet en Boergoensestraat of ten oosten hiervan. Daarnaast zijn er nog vijf maatschappelijke en zes gespecialiseerde hulpvoorzieningen in de wijk. Een sterk punt aan de locatie van deze voorzieningen en functies is dat ze allemaal zeer goed bereikbaar zijn via het openbaar vervoer. Tot slot is het opvallend dat veel van de voorzieningen in het noordoostelijk deel van de wijk zijn gelegen, terwijl relatief veel gebruikers (lees: 55 plussers) van dit type leefveld in het zuiden van de wijk woonachtig zijn.

Woonomgeving

Het leefveld woonomgeving in Oud-Charlois kenmerkt zich door een aaneenschakeling van parken, plantsoenen, pleinen en uitlaatzones voor honden gelegen aan de randen van de wijk (zie figuur 5.2.4). In deze gebieden zijn verschillende voorzieningen en functies te vinden. Zo zijn er een relatief groot aantal sportvelden, grote en kleine speelplaatsen en honden uitlaatplaatsen te vinden. Vooral de parken en pleinen zijn een structurerend element in Oud-Charlois. Het Dokhavenpark, inclusief het Charloisse Hoofd, grenzend aan de Nieuwe Maas is een plek waar jong en oud graag komt om te bewegen en van het uitzicht te genieten (Veldacademie, 2010). Het Karel de Stouteplein, omsloten door de verkeersmachine, te weten de Doklaan ten noorden en Wolphaertsbocht ten zuiden, is van oudsher een belangrijk element in de ruimtelijke structuur van Oud-Charlois (zie hoofdstuk vier). Het Spuipark was vroeger een strook binnenwater wat tot 1906 ter hoogte van de Rietdijk uitmonden in de Charloisse haven. De laatste, en bekendste, beurtschipper Gijs Blom (terug te vinden in de adresboeken) had een eeuwigdurend recht verworven op een ligplaats in deze haven. Na de annexatie van Oud-Charlois in 1895 besloot Blom niet mee te werken aan het dempen van het Spui en de Charloisse haven. Toen Blom zijn schepen voor werkzaamheden naar de kant haalde heeft de gemeente 's nachts haar kans gegrepen en de haven gedempt. Ten zuiden van de wijk mond de Boergoensevliet uit in de Waal. In dit district zijn naast de Waal nog vele objecten en structuren herkenbaar uit het verleden, zoals de molen aan de Kromme Zandweg uit 1723 en het Landhuis de Oliphant uit 1592. Deze groene zone staat in directe verbinding met het Zuiderpark. Naast de parken kent Oud-Charlois ook een aantal pleinen verspreid door de wijk. Dit zijn; het Nachtegaalplein, Schulpplein, Gouwplein, Slotboomplein.

Participatie & welzijn

Tot dit leefveld worden (sport)verenigingen, culturele en religieuze instellingen, collectieve tuinen, volkstuinen en wijkgebouwen gerekend. De concentratie van deze voorzieningen en functies is vooral hoog ten noorden van de Frans Bekkerstraat (zie figuur 5.2.5). In Oud-Charlois zijn drie sportinstellingen, namelijk; Hakkens, Bodies en Olympia. Deze zijn onder het leefveld economie, werk en inkomen ondergebracht. Daarnaast zijn er vier sportverenigingen, waaronder een Thai-Ti en Khung Fu centrum. De culturele en religieuze instellingen zijn voornamelijk te vinden in en rondom de Historische kern. Hier zijn onder andere de kunst en cultuurinstelling Stichting Kick, Stichting Historisch Charlois, Japans cultureel centrum Shofukan en de (Turkse) Lâleli Moskee te vinden. Er zijn geen volkstuinen in Oud-Charlois, maar wel twee collectieve tuinen. Dit zijn de Educatieve Tuin Albatroslaan ten zuiden en de Westlandse Tuin ten noordwesten van de wijk. Er is één wijkcentrum in de wijk genaamd DOCK. Daarnaast zijn er een aantal kleinere centra verspreid over de wijk, zoals het wijkkantoor van Thuis op Straat (TOS) aan de Katendrechtse Lagendijk, Mekan (Turkse) ontmoetingsruimte aan Oostvoornsestraat en de jeugdhaven Charlois 't Anker aan de Mezenstraat.

De figuren 5.2.1 tot en met 5.2.5 en figuur 5.4.1 en 5.4.2 zijn op de volgende pagina's terug te vinden. Hierbij hoort onderstaande legenda.

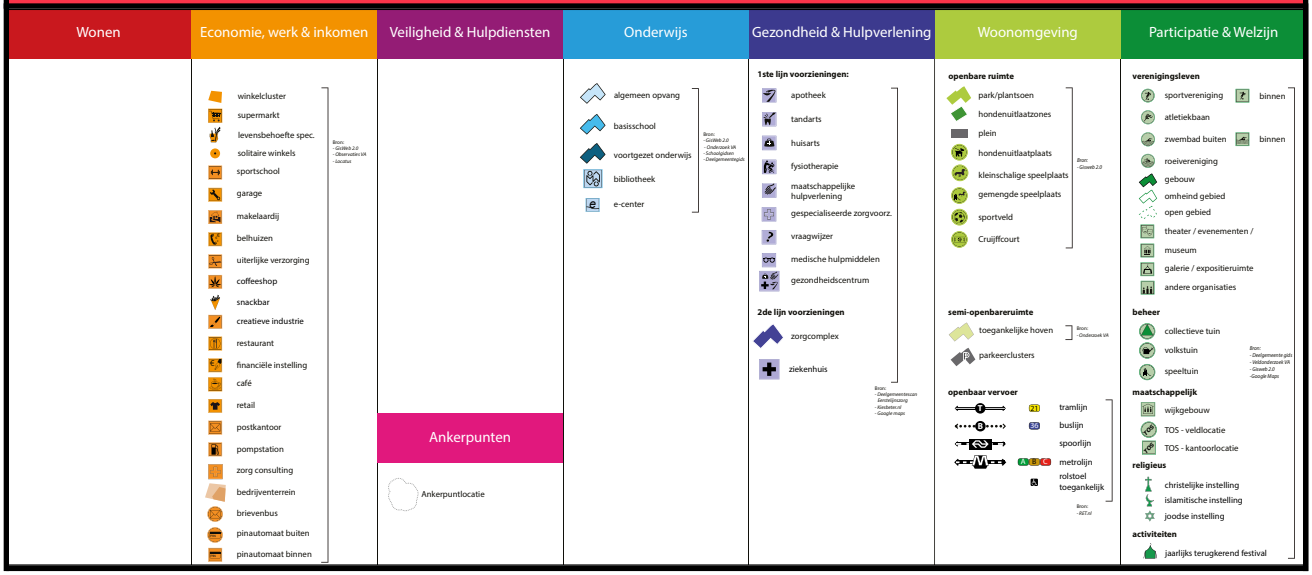

Bron: Veldacademie

Figuur 5.2.1: Leefveld Economie, werk & inkomen
Zie bijlage H5 -1.1
Bron: Veldacademie, 2013
Oud - Charlois - deelgemeente Charlois
Civitas
Economie, werk & inkomen
Wonen
Veiligheid
Onderwijs
Welzijn & Hulpverlening
Woonomgeving
Particpatie & Vrijetijd
INVENTARISATIE
Maashaven
Waalhaven
Dokhaven Park
Sint-Janshaven
Robbenoordse haven
Barendrechtse haventje
Kaappark
Katendrechtsehaven
DOKLAAN
MAASTUNNELPLEIN
BRIELSELAAN
PLEINWEG
DORPSWEG
WAALHAVENLOZ
Bekkerstraat
Voormsestr.
Boergoensevliet
Nachtegaalplein
Karel de Stouteplein
Schilperoort
Waal
Kromme Zandweg
Van Blommestejnweg
Schuilplein
Mezenhof
Carnisse
0m
100m
250m
N

Figuur 5.2.2: Leefveld Onderwijs

Zie bijlage H5 - 1.2

Bron: Veldacademie, 2013

Civitas

Bibliotheek Oud-Charlois

Openbare Internationale Basisschool Charlois

Evangelische Basisschool Timon

PC Basisschool Wilhelminaschool

Openbare Basisschool De Triangel

Stichting Islamitisch Primair Onderwijs Rijnmond (SIPOR)

Islamitisch Basisschool Ibn-i Sina

OSG Nieuw Zuid

Openbare Basisschool De Triangel (2)

CSG Calvijn (Juliana)

LMC De Waal

Oud - Charlois - deelgemeente Charlois

Onderwijs

Welzijn & Hulpverlening

Woonomgeving

Particpatie & Vrijetijd

INVENTARISATIE

H5

Figuur 5.2.3: Leefveld Gezondheid & hulpverlening

Zie bijlage H5 -1.3

Bron: Veldacademie, 2013

Oud - Charlois - deelgemeente Charlois

Figuur 5.2.4: Leefveld Woonomgeving

Zie bijlage H5 - 1.4

Bron: Veldacademie, 2013

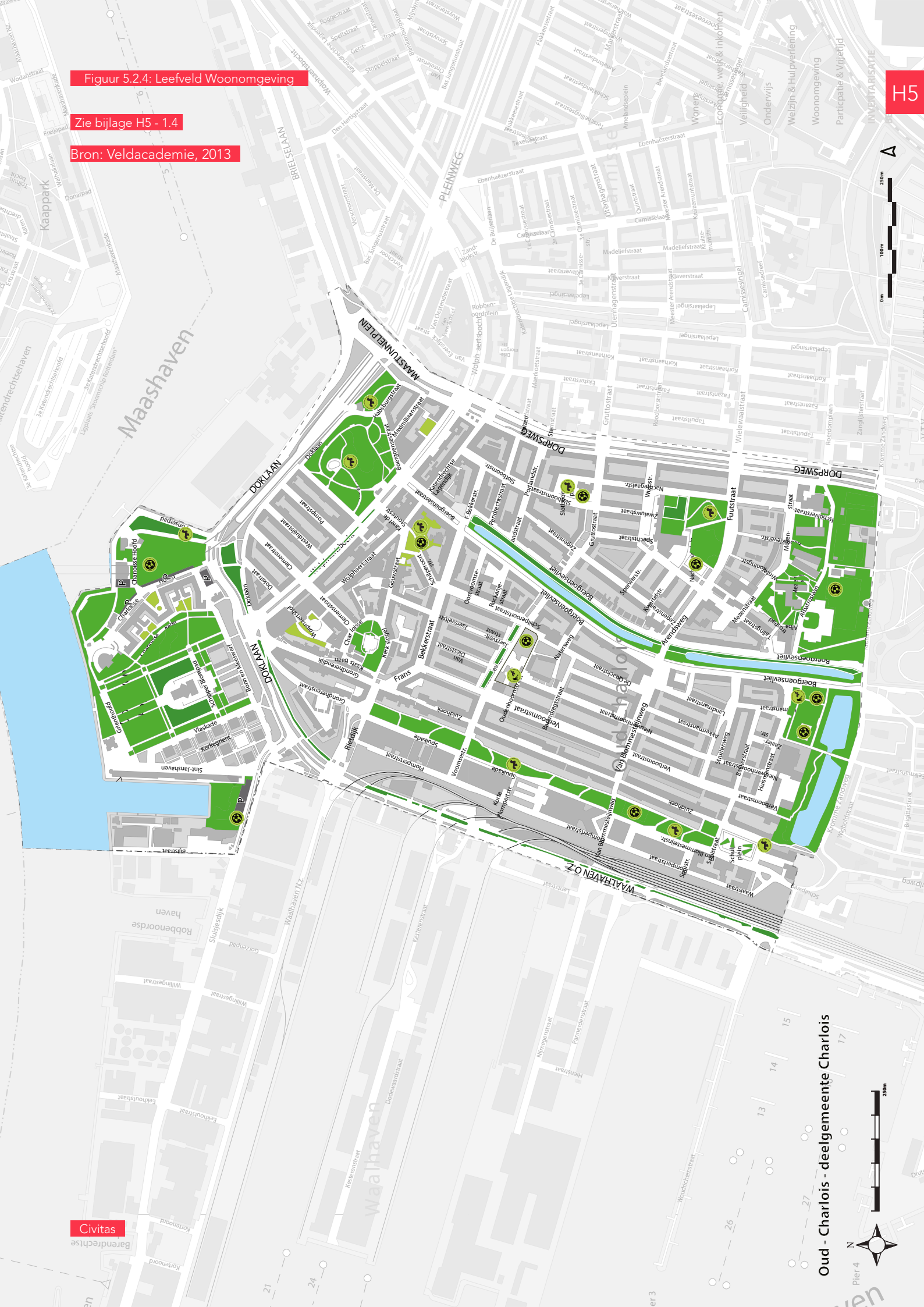

Civitas

H5

Figuur 5.2.4: Leefveld Participatie & welzijn

Zie bijlage H5 -1.5

Bron: Veldacademie, 2013

Oud - Charlois - deelgemeente Charlois

Civitas

Wonen

Economie, werk & inkomen

Veiligheid

Onderwijs

Welzijn & Hulpverlening

Woonomgeving

Particpatie & Vrijetijd

INVENTARISATIE

BELEID

5.3 Adresboeken

In deze paragraaf zal aan de hand van adresboeken worden beschreven of er tussen het jaartal 1905 en 1925 een toename of afname van het aantal adressen (=N), woningen (=Wo) en winkels (=Wi) heeft plaatsgevonden langs de historische as van Oud-Charlois (zie tabel 5.3.1). De toegepaste methodiek is afkomstig uit een onderzoek van Bouke van Gorp naar de cityvorming van Amersfoort (Van Gorp, 2002). Een adresboek bevat informatie over de bewoners van de stad en over zijn of haar beroep. Op basis van het adresboek is het mogelijk om een profiel van de straat, buurt, wijk of stad te maken. Ondanks de rijkdom van deze informatie, blijft de interpretatie van deze bron lastig. Zo zijn sommige beroepsaanduidingen onduidelijk of zelfs onleesbaar. Daarnaast zijn adresboeken vaak niet compleet (Van Gorp, 2002).

Wat direct opvalt in de adresboeken van Oud-Charlois is de relatief grote groep inwoners met het beroep werkman of arbeider (zie bijlagen H5 -2). Hierin wordt de van oudsher belangrijke relatie tussen de haven als plek van werk en Rotterdam-Zuid als plek van wonen zichtbaar (Meyer, 1999). Opvallend is dat het aantal adressen tussen 1905 en 1925 aan de Charloisse Kerksingel, de Gouwstraat en de Zuidhoek zijn afgenomen (zie tabel 5.3.1). Vooral in de Gouwstraat is deze daling, hoogstwaarschijnlijk door het samenvoegen van woningen, relatief gezien erg hoog. Daarentegen zijn er in dezelfde periode aan de Clemensstraat, de Grondherendijk en de Wolphaertsbocht als gevolg van de verstedelijking van Rotterdam-Zuid adressen bij gekomen. Opvallend is dat het aantal winkels aan de Zuidhoek en in het verlengde hiervan aan de Grondherendijk tussen 1905 en 1925 zijn afgenomen (zie tabel 5.3.1). Deze noord-zuidroute was rond 1905, toen men nog niet was begonnen aan de bouw van de Waalhaven, de belangrijkste route richting de haven en industrie aan de Sluisjesdijk, ten noorden van de Doklaan. In deze zelfde periode zijn het aantal winkels aan de Wolphaertsbocht juist toegenomen. Hierin is een verschuiving zichtbaar naar de oost-westroute via de Wolphaertsbocht richting de Waalhaven die tussen 1907 en 1931 aangelegd is.

Tabel 5.3.1: Aantal adressen, woningen en winkels in 1905 en 1925 naar straat

Straat	Jaartal	N	Wo	Wi*
Charloisse Kerksingel	1905	75	62	9
	1925	44	30	8
Clemensstraat	1905	12	7	4
	1925	68	55	8
Frans Bekkerstraat	1905	9	8	1
	1925	14	10	4
Gouwstraat	1905	97	87	10
	1925	29	24	5
Zuidhoek	1905	197	164	25
	1925	135	124	14
Grondherendijk	1905	37	20	17
	1925	60	49	10
Wolphaertsbocht	1905	55	35	16
	1925	90	61	25

Bronnen: Gemeentearchief Rotterdam, 2013; Van Gorp, 2002

* Onder winkels (=Wi) worden de volgende beroepen verstaan: winkelier, schoenenmaker, klerenmaker, broodbakker(ij), kruidenier, slager(ij), barbier/kapper, drogist en boekhandel.

Het verschil tussen N en Wo + Wi wordt veroorzaakt door de bestemmingen: pakhuis, bergplaats, fabriek, school, begraafplaats, politiebureau, kerk, autogarage, stalling, kantoor, leegstaande panden, in herbouw en overige bestemmingen.

5.4 Ankerpunten ruimtelijk functioneren

Het over elkaar heen leggen van de vijf zojuist beschreven leefvelden levert een totaal beeld op (zie figuur 5.4.1). Wat opvalt is dat de meeste activiteitenplaatsen ten noorden van de Frans Bekkerstraat zijn gelegen. Uitzonderingen zijn de bakkerij, slagerij en groenteboer aan de Vroonsestraat en onderwijsvoorzieningen en functies rondom het kruispunt van de Boergoensevliet, Arendsweg en Van Blommesteijnweg. Er zijn twee fysiek herkenbare plekken herkenbaar waar sprake is van een concentratie van activiteitenplaatsen. Dit zijn de ankerpunten (zie figuur 5.4.2):

1. Winkelcluster Wolphaertsbocht
2. Winkelcluster Boergoensestraat

Foto's: Lars van Hoeve

Figuur 5.4.1: Ruimtelijk functioneren Oud-Charlois

Zie bijlage H5 -1.6

Bron: Veldacademie, 2013

Civitas

Oud - Charlois - deelgemeente Charlois

Economie, werk & inkomen

Onderwijs

Welzijn & Hulpverlening

Woonomgeving

Particpatie & Vrijetijd

H5